

Εισαγωγή

Σε τι θα μπορούσε άραγε να είναι χρήσιμη μια εργασία για τον ελληνικό καπιταλισμό σήμερα; Σε μια εποχή στην οποία η ανθρωπότητα, και μαζί μ' αυτή και η μικρή γωνιά της χώρας μας, συνταράσσεται από προκλήσεις και κινδύνους που θέτουν σε αβεβαιότητα την ίδια της την ύπαρξη, σε τι θα μπορούσε να συνεισφέρει άλλη μια ματιά στο παρελθόν; Τίθεται, λοιπόν, από τα ίδια τα πράγματα μια υποχρέωση προς τον αναγνώστη αυτού του βιβλίου να έχει μια σύντομη εξήγηση για το πώς και γιατί η έρευνα και η μελέτη των βαθιών οριοθετήσεων και αντιφάσεων οι οποίες χαράζουν και σηματοδοτούν τον νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και μέσω των οποίων επιχειρώ την ερμηνεία του κοινωνικού *Είναι* του νεοελληνικού χώρου, του ελληνικού καπιταλισμού δηλαδή, μπορούν να συμβάλουν σ' αυτό· γιατί αν πράγματι το κάνουν, τότε είναι σε θέση να ερμηνεύσουν πολλές και σημαντικές πλευρές και του σημερινού γίνεσθαι. Διότι εδώ, περισσότερο από αλλού, ισχύει η περίφημη ρήση πως «δεν υποφέρουμε μονάχα από τους ζωντανούς, μα κι από τους πεθαμένους».

Σχετικά τώρα με την υποχρέωση στην οποία πιο πριν αναφέρθηκα. Ο επίμονος αναγνώστης είναι σε θέση να διαπιστώσει δύο πράγματα: Το πρώτο είναι ότι με τη βοήθεια της μεθόδου έρευνας –που προσπάθησα να είναι εμφανής σε κάθε διάσταση της εργασίας μου– της μεθόδου, δηλαδή, που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, μπορεί να απαλλαγεί από την τυραννία της αμεσότητας και του ιστορικού φετιχισμού, που έχουν επιβάλει σε ένα πρώτο επίπεδο η απόλυτη και ολοκληρωτική στρεβλωτική κυριαρχία των Ιδεολογικών Κρατικών Καπιταλιστικών Μηχανισμών και σε ένα δεύτερο επίπεδο, αλλά ίσως ακόμα πιο ολοκληρωτικό, η πραγματοποίηση και ο φετιχισμός αυτής της ιδιαίτερης μορφής κοινωνικής παραγωγής, της καπιταλιστικής παραγωγής, που παρουσιάζεται στους ανθρώπους τόσο οριστική όσο και ο αέρας που αναπνέουν.

Το δεύτερο είναι η δυνατότητα για το ξεκαθάρισμα των λογαριασμών του με το παρελθόν, με μια σειρά από κληρονομημένα δεινά, καθώς στον τόπο αυτό, περισσότερο από αλλού, υποφέρουμε από αναχρονισμούς και την έλλειψη ειλικρίνειας απέναντι σε ό,τι έχει συμβεί. Αυτό, λοιπόν, που προσπάθησα να κάνω είναι να ακολουθήσω τη διαλεκτική λογική μέθοδο έρευνας και να χρησιμοποιήσω ιδέες από τη μέθοδο που επεξεργάστηκε και ακολούθησε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, δηλαδή την άνοδο από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Το *Κεφάλαιο*, εκτός από ένα αξιόπεραστο έργο κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας του καπιταλισμού, αποτελεί ένα θησαυρό ιδεών για τη σκέψη και ένα εργαλείο κριτικής μεθοδολογίας του οποίου η αξία δεν έχει ακόμη εκτιμηθεί δεόντως. Η λογική μέθοδος έρευνας ενός αντικειμένου ή ενός συστήματος, σε αντίθεση με τον αφηρημένο ιστορικισμό, και η άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο έγινε αντικείμενο κριτικής διερεύνησης και εμβάθυνσης από μαρξιστές φιλοσόφους του 20ού αιώνα, όπως ο Αλτουσέρ, ο Ζελενί, ο Κόσικ, αλλά και πιο πριν από τον Ιλιένκοφ· ο Λούκατς είναι, ωστόσο, που στο *Ιστορία και ταξική συνείδηση* θέτει πρώτος το βάθος του προβλήματος με τους δικούς του όρους, που δε συμπίπτουν ακριβώς με αυτούς του επίσημου μαρξισμού της εποχής του. Αυτή, βέβαια, είναι μια φιλοσοφική συζήτηση που συνεχίζεται ακόμα –με τελευταία και σημαντικότερη τοποθέτηση αυτή του Μπενσαϊντ– και θα θύμιζε κάπως μια επιστροφή στην πρότερη της *Ενδέκατης Θέσης για το Φόιερμαχ* περίοδο, αν δεν υπήρχε το εξαιρετικό έργο του Λένιν *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, στο οποίο ο νεαρός εξόριστος στη Σιβηρία εφαρμόζει με θαυμαστό τρόπο τη μέθοδο έρευνας του Μαρξ στα χρόνια κατά τα οποία προετοιμάζονται σε πραγματικές συνθήκες οι πρωταγωνιστές της Οκτωβριανής επανάστασης. Αν στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δε λείπουν οι σημαντικές προσπάθειες και παρεμβάσεις εφαρμογών επί του πεδίου της μαρξιστικής λογικής μεθόδου, η συνέχεια, ωστόσο, δεν είναι καθόλου γόνιμη· αυτή χαρακτηρίζεται εξίσου από τη μια μεριά από τον στείρο και τυπικό εγχειριδιακό μαρξισμό της ακαδημαϊκής σοσιαλιστικής τάξης (φυσικά, πάντα υπάρχουν οι εξαιρέσεις) και από την άλλη από την επιστροφή του αφηρημένου ιστορικισμού στη Δύση.

Προσπάθησα να χρησιμοποιήσω τη μαρξική μέθοδο της Λογικής Έρευνας σ' ένα σπουδαίο και βασικό για το εργατικό κίνημα ζήτημα, αυτό της ανάπτυξης και της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού.

Είναι αλήθεια πως ο καπιταλισμός στη χώρα μας σαν τέτοιος δεν έχει μελετηθεί συστηματικά από τη μαρξιστική έρευνα, αν και επί μέρους προσεγγίσεις κάποιων πλευρών του έχουν γίνει, ωστόσο δεν υπάρχουν συνθετικές μελέτες του ζητήματος. Ας μην αναζητήσουμε εδώ τις αιτίες αυτής της μεγάλης έλλειψης· είναι πολλές και η έκθεσή τους και μόνο θα διακινδύνευε να παρεκτρέψει το σκοπό μιας εισαγωγής. Ουσιαστικά, η έρευνα σχετικά με την εξέλιξη του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού έχει παραμείνει στάσιμη στις πρώιμες, αξιέπαινες θέσεις του Κορδάτου και στις τοποθετήσεις διαφόρων Συνεδρίων του ΚΚΕ, οι οποίες όμως χαρακτηρίζονταν από όλο το βάρος της ιστορικής ανεπάρκειας της πρόσληψης της μαρξιστικής θεωρίας. Μπορούμε να σημειώσουμε εδώ κάποιες αναλαμπές της πρώτης μετακατοχικής περιόδου, της «ΕΠ.ΑΝ» και του *Ανταίου* και κυρίως του Μπάτση· οι προσπάθειες αυτές δεν κράτησαν πολύ, καθώς η εγχώρια αστική και η ξένη ιμπεριαλιστική τρομοκρατία –φωτοσβέστες στην κυριολεξία– τις κατέπνιξαν βίαια. Στη συνέχεια, οι συνθήκες στο αστυνομοκρατούμενο μετεμφυλιακό κράτος, στις εξορίες και στην προσφυγιά για ευνόητους λόγους κάθε άλλο παρά κατάλληλες ήταν για ένα τέτοιο, ομολογουμένως, δύσκολο έργο.

Με βάση τη λογική διαλεκτική μέθοδο που ακολουθώ στο έργο μου, ο ελληνικός καπιταλισμός, που αναδύθηκε και στη συνέχεια αναπτύχθηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου με τη βοήθεια των συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών όρων που διαμορφώθηκαν με την ήττα του ελληνικού στρατού στην εκστρατεία στη Μικρά Ασία (εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες απαλλοτριωμένοι παραγωγοί), αποτελεί μια ιδιοτυπία που, αν και επιβεβαιώνει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τη μαρξιστική θεώρηση που γίνεται στο *Κεφάλαιο*, ξεχωρίζει από την κλασική εφαρμογή της, όπως αυτή εκτίθεται από το Μαρξ στην περίπτωση της Αγγλίας. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, βασικοί συντελεστές αυτής της μεταμόρφωσης, αυτού του ποιοτικού μετασχηματισμού, δεν ήταν μόνο οι χιλιάδες απαλλοτριωμένοι πρόσφυγες παραγωγοί που κάτω από την ανελήπτη βία του πολέμου καταφεύγουν στο νεοελληνικό κράτος και η άλλη πλευρά, ο έτερος πόλος αυτής της κοινωνικής «σύντηξης», το κεφάλαιο που θα συναντηθεί στην αγορά με την εργασιακή δύναμη, το μεγάλο παροικιακό κεφάλαιο, προέρχεται από τον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Επομένως, και οι δύο αναγκαίοι,

αν όχι και ικανοί, κοινωνικοοικονομικοί όροι του καπιταλιστικού μετασχηματισμού έρχονται έξω από τα σύνορα του τότε ελληνικού κράτους· είναι απαραίτητο, όμως, να συμπληρώσουμε εδώ πως τόσο οι πρόσφυγες όσο και το παροικιακό κεφάλαιο, στο βαθμό κατά τον οποίο το σύστημα των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων εγκαθίσταται και επικρατεί, κινητοποιούν όλα τα υπαρκτά εγχώρια στοιχεία εργασιακής δύναμης, αλλά και αυτά του κεφαλαίου. Αν οι απαλλοτριωμένοι παραγωγοί, ένα μεγάλο μέρος των οποίων θα συγκροτήσει το στρατό εργασίας και θα διαθέσει σε αφθονία το εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη», αποτελούν, πέρα από κάθε αμφισβήτηση και με τους όρους της εποχής, ελληνικό στοιχείο, η εθνικότητα του παροικιακού κεφαλαίου, παρά τις σύντονες προσπάθειες εκ μέρους του αλλά κυρίως του ελληνικού κράτους να την αποκρύψουν, με αυστηρά οικονομικούς όρους δεν είναι ελληνική. Το κεφάλαιο των μεγάλων παροίκων είναι ξένο κεφάλαιο για την ελληνική επικράτεια.

Όσο και αν αιφνιδιάζει η παραπάνω διαπίστωση, όπως θα δει ο αναγνώστης στη συνέχεια της μελέτης, αυτό είναι γεγονός. Αυτή η πλευρά των συνθηκών της γένεσης του ελληνικού καπιταλισμού, μαζί με τις άφθονες εισροές του δυτικού ξένου κεφαλαίου την περίοδο του Μεσοπολέμου –και ασφαλώς σε συνδυασμό με τις πολιτικές συνθήκες της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους αμέσως μετά την Επανάσταση του 1821– σφραγίζουν την κατοπινή, μέχρι και σήμερα, πορεία του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Το ξένο παροικιακό κεφάλαιο, μια ιδιοτυπία του ελληνικού καπιταλισμού, είναι ένα ακόμη παράδειγμα των ιδιαίτερων δρόμων που χρειάζεται να αναζητά και να απαιτεί η μαρξιστική έρευνα, πέραν της προκρούστειας κλίνης του χειριδιακού ή του ακαδημαϊκού μαρξισμού.

Μια ακόμη παρατήρηση αναγκαία για να προληφθούν κάποιες πιθανές παρανοήσεις: Η απαλλοτρίωση των παραγωγών που συνέβη με τη βία του πολέμου στη Μικρά Ασία και η καταφυγή τους στην Ελλάδα, μέσω κυρίως της συμφωνίας για την ανταλλαγή των πληθυσμών, θέτουν ανάμεσα στα άλλα και το εξής ερώτημα: Αποτελεί η απαλλοτρίωση των παραγωγών απαραίτητο στοιχείο για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό; Ή, αν τεθεί το ερώτημα όπως το θέτει ο Τοντόροφ, γιατί η απαλλοτρίωση των παραγωγών να αποτελεί απαραίτητο στοιχείο σε κάθε περίπτωση στην καπιταλιστική γένεση; Για να απαντηθεί γενικά το ερώτημα αυτό, για το οποίο η Εισαγωγή δεν αποτελεί τον κατάλληλο χώρο, θα πρέπει κανείς να ανατρέξει

στον πρωταίτιο αυτής της θεωρίας, η οποία ακριβώς διατυπώνεται στο *Κεφάλαιο* και για την οποία ο αναγνώστης μπορεί να ενημερωθεί στη συνέχεια της έρευνάς μας. Ωστόσο, στην περίπτωση του ελληνικού καπιταλισμού, παραμένει σε κάθε περίπτωση ένα υποθετικό ερώτημα, το τι θα συνέβαινε αν δεν υπήρχαν οι απαλλοτριωμένοι πρόσφυγες· κανένας δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι η Ελλάδα θα παρέμενε αιωνίως αιωρούμενη ανάμεσα στο πατριαρχικό της παρελθόν και στο καπιταλιστικό μέλλον. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση της νεοελληνικής κοινωνίας, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις στην ιστορία του καπιταλισμού, τον «κόμπο» που είχε δημιουργηθεί τον έκοψε το σπαθί της βίας του πολέμου και οι χιλιάδες απαλλοτριωμένοι πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Ελλάδα.

Στην προσπάθειά μου να εφαρμόσω τη μαρξική μέθοδο έρευνας και ανάλυσης στην περίπτωση του ελληνικού καπιταλισμού, συνάντησα δύο βασικά αντίθετες οπτικές. Η πρώτη οπτική είναι αυτή των πολλών μη μαρξιστών συγγραφέων, η οποία δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη κάποιων ποιοτικών μεταβολών στην εξέλιξη του κοινωνικοοικονομικού προτύπου· η αντίληψη αυτή παραθέτει μια διαδοχική ιστορική σειρά γεγονότων και καταστάσεων, η οποία αρχίζει από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και φτάνει μέχρι σήμερα, ενώ εμφανίζονται όλο και πιο συχνά οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες «*η ιστορία του ελληνικού έθνους*» πάει όλο και πιο πίσω στα τριόβαθα της ιστορίας, δικαιώνοντας «*την αδιαμφισβήτητη συνέχεια του ελλητισμού*». Παρ' όλες τις αξιοσημείωτες εξαιρέσεις στις αναλύσεις αυτές, τις οποίες δεν παραλείπω να σημειώσω στην εργασία μου, ο αφηρημένος ιστορικισμός, πολλές φορές και με τη συνέργεια χονδροειδών ιστορικών διαστρεβλώσεων, δεν αφήνει πολλά περιθώρια μιας σοβαρής κριτικής αντιμετώπισης.

Η δεύτερη οπτική αφορά εργασίες και πολιτικές τοποθετήσεις που επιδιώκουν να είναι μαρξιστικές. Χωρίς να αμφισβητώ την ειλικρινή διάθεση όλων αυτών των ιστορικών εργασιών, που πολιτικά καλύπτουν όλο το ευρύτερο φάσμα της Αριστεράς, έχω τη γνώμη πως η διάθεση δεν είναι πάντα αρκετή. Επειδή η εισαγωγή αυτή δεν είναι ο κατάλληλος χώρος για μια εκτενή κριτική, αφήνω στον αναγνώστη που θα μελετήσει αυτή την εργασία το περιθώριο να κρίνει. Ωστόσο, υπάρχει ένας περιορισμένος χώρος για κάποια σχετική κριτική. Οι περισσότερες από τις αναφορές αυτές επικεντρώνονται στην περίοδο λίγων δεκαετιών πριν την Επανάσταση

του 1821 για να διαπιστώσουν την ύπαρξη μιας ελληνικής αστικής τάξης και καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, αν όχι στο σύνολο του, κατ' αυτούς, ελλαδικού χώρου, πάντως στο μεγαλύτερο μέρος του. Στο συμπέρασμα αυτό τους οδηγεί η ύπαρξη κατά την περίοδο εκείνη εμπορευματικών σχέσεων, χρηματικής κυκλοφορίας και βιοτεχνικής παραγωγής. Όλες αυτές οι απόψεις που ανακαλύπτουν σε κάθε χρηματική οικονομία τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής δεν είναι καινούργιες και δεν αποτελούν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο· τις έχει υποβάλει ήδη σε κριτική ο Μαρξ στον 3ο Τόμο του *Κεφαλαίου*, όταν αναφέρεται στη «Γένεση της κεφαλαιοκρατικής γαιοπροσόδου». Πάντως, με τον τρόπο αυτό, οι φορείς των παραπάνω απόψεων σίγουρα απαλλάχθηκαν από το δύσκολο έργο της έρευνας και της μελέτης των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ανάπτυξης στην Ελλάδα, καθώς και των ιδιοτυπιών αυτής της διαδικασίας.

Η εργασία μου σχετικά με την ανάπτυξη και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού καταλαμβάνει χρονικά την περίοδο του Μεσοπολέμου· αναφορές στο παρελθόν υπάρχουν αρκετές, στο βαθμό κατά τον οποίο αυτές είναι απαραίτητες. Η ανάλυση του αφηρημένου, για να περάσουμε στη συνέχεια στο συγκεκριμένο, περιλαμβάνει θεωρητικές τοποθετήσεις πάνω στις ουσιώδεις προϋποθέσεις και στις γενικές πλευρές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (εσωτερική αγορά, πρωταρχική συσσώρευση-απαλλοτρίωση των παραγωγών, εργοστασιακή βιομηχανία και εργατική τάξη) με οδηγό τη μέθοδο του *Κεφαλαίου*. Πρόκειται για θεωρητικές προσεγγίσεις απαραίτητες στην άνοδο προς το συγκεκριμένο. Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε τις μετά το Μαρξ εξελίξεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και, ιδιαίτερα, τον ιμπεριαλισμό, το χρηματιστικό κεφάλαιο και τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται στο κόσμο (εξαγωγή κεφαλαίων, μίσηρασμα των αγορών και ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι, οικονομική κρίση του 1929). Η αναγκαστικά μεγάλη έκταση αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων και η αναγκαιότητα διαμόρφωσης της δομής του κειμένου σε ένα σχήμα κατά το δυνατόν πιο προσεγγιστικό στον αναγνώστη με ανάγκασε αυτές τις τελευταίες γενικές θεωρητικές αναφορές να τις εκθέσω εν είδει παραρτήματος στο τέλος του βιβλίου. Με τον τρόπο αυτό, ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται να εμβαθύνει περισσότερο στις γενικές θεωρητικές πλευρές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μπορεί να ανατρέξει στο Παράρτημα.

Η έρευνα και η εξέταση στη βάση της λογικής διαλεκτικής μεθόδου που προανάφερα ανατρέπει την ιστορική σειρά και τάξη εμφάνισης των οικονομικών κατηγοριών. Ξεκινάμε, λοιπόν, με την εξέταση της μεγάλης εργοστασιακής βιομηχανίας, ενώ οι οικονομικές κατηγορίες όπως η γαιοκτησία, το εμπόριο, η τοκογλυφία και η μικρή βιοτεχνία, που ιστορικά προηγούνται της βιομηχανίας, εξετάζονται αργότερα ως στοιχεία υποταγμένα πλέον –και ως ένα βαθμό απομεινάρια του προκαπιταλιστικού παρελθόντος– στο καπιταλιστικό σύστημα, που αναπτύσσεται γοργά και στη μεγάλη βιομηχανία. Αναγκαία είναι, επίσης, η ένταξη του αντικειμένου της έρευνας ή, τουλάχιστον, των πιο ουσιωδών πλευρών του στο διαλεκτικό σχήμα της ολότητας: Για παράδειγμα, δεν είναι δυνατή η κατανόηση της διαδικασίας της εισροής των ξένων (δυτικοευρωπαϊκών και αργότερα βορειοαμερικανικών) κεφαλαίων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου χωρίς τη μελέτη του ιμπεριαλιστικού σταδίου του καπιταλισμού αλλά και του χρηματιστικού κεφαλαίου, το πέρασμα από τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα του καπιταλισμού στο 19ο αιώνα στο μονοπωλιακό καπιταλισμό του 20ού αιώνα. Επίσης, η μεγάλη οικονομική κρίση του 1929 και οι συνέπειές της στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι αυτές εντοπίστηκαν ως σχετικά περιορισμένες, αποκτούν στη συλλογική συνείδηση χαρακτηριστικά φυσικών καταστροφών και στην καλύτερη περίπτωση από την πένα κάποιων ιστορικών παρουσιάζονται ως ένα γεγονός που αφορούσε το τραπεζικό σύστημα, όπου και πρωτοεμφανίστηκε, και συνεπώς με μια καλύτερη διαχείριση των χρηματοπιστωτικών δεδομένων θα μπορούσε να αποτραπεί ή να περιοριστεί σε σχετικά ήπια φαινόμενα. Αυτές οι ατυχείς θεωρήσεις για να αποφευχθούν, χρειάζεται μια σχετικά εκτενής μαρξιστική ανάλυση του χαρακτήρα των οικονομικών κρίσεων ως διαταραχών (σφοδρών, όταν αποκτούν τα ανάλογα χαρακτηριστικά) του κεφαλαιακού κύκλου και της καπιταλιστικής λειτουργίας. Για το συγκεκριμένο φαινόμενο μάλιστα, της οικονομικής κρίσης του 1929 δηλαδή, χρειάζεται να εξετασθούν οι εκδηλώσεις αυτής της κρίσης στον καπιταλιστικό κόσμο και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ.

Καπιταλισμός, όμως, δεν είναι μόνο οι παραγωγικές και οικονομικές σχέσεις και δομές, γνωστές και με τον τίτλο «βάση», αλλά αδιάσπαστα δεμένη μαζί τους είναι και η λεγόμενη «υπερδομή». Η λεπτομερειακή εξέταση και έρευνα συνολικά ή ακόμα και ενός μεγάλου μέρους των στοιχείων της υπερδομής είναι αδύνατη στα πλαίσια μιας εργασίας

και ασφαλώς θα διασπούσε το βασικό περιεχόμενο της. Επέλεξα, ωστόσο, την πολιτιστική δημιουργία της περιόδου του Μεσοπολέμου, επειδή αυτή ως έργο κυρίως της άρχουσας «αστικής» τάξης, διαμεσολαβημένα πάντα, αποκαλύπτει με αυθεντικό τρόπο την ιδεολογική λειτουργία τόσο της κυρίαρχης τάξης όσο και του κράτους «της». Ας δούμε αμέσως πιο κάτω πολύ συνοπτικά τη λειτουργία του εθνικού κράτους, όπως αυτή θα εκτεθεί αναλυτικά στο σχετικό 9ο κεφάλαιο.

Η νεοελληνική άρχουσα τάξη που εγκαθίσταται στην κυβερνητική εξουσία μετά την Επανάσταση του 1821, μέσα από τις διάφορες διακυμάνσεις αλλά και τις εντάσεις των αντιθέσεων που τη διαπερνούν ιδιαίτερα γύρω από το ζήτημα των αλυτρώτων, εμφανίζεται ως ελάσσων ακόλουθος των Μεγάλων Δυνάμεων σε όλο το 19ο αιώνα. Συγκροτεί σταδιακά το εθνικό κράτος με ύψιστη πολιτειακή αρχή την επιβληθείσα Μοναρχία την πρώτη περίοδο και τη Συνταγματική Μοναρχία αργότερα. Με τις υποδείξεις, αλλά και την ενεργή παρέμβαση των Άγγλων, θεσμοθετείται ένα συνταγματικό αστικό πολίτευμα σε διακριτή αντίθεση προς το προκαπιταλιστικό-πατριαρχικό κοινωνικό υπόβαθρο. Σ' αυτή την κατεύθυνση δομείται σταδιακά το νεοελληνικό κράτος-έθνος, με το θεσμό των Ανακτόρων να παραμένει πάντα πολύ ισχυρός. Το νεοελληνικό έθνος «κατασκευάζεται» από το κράτος και αποκτά αμέσως τα χαρακτηριστικά ενός εργαλείου πολλαπλών χρήσεων. Αφού πρώτα «αποκαθίσταται» η αδιάρρηκτη συνέχεια με την αρχαία ελληνικότητα, ακολουθεί η εθνική ομογενοποίηση και ο αποκλεισμός κάθε εθνικής ετερότητας μέσα στα εκάστοτε σύνορα του νεοελληνικού βασιλείου, ενώ ο αλυτρωτισμός, μέσα από διάφορες μορφές (Μεγάλη Ιδέα, εθνοκεντρισμός, εθνική ενότητα και άλλα), αποτελεί τον πυρήνα κάθε παραπέρα εξέλιξης.

Ο αλυτρωτισμός όμως, που, όπως δείχνουμε στο σχετικό κεφάλαιο, αποτελεί σχεδόν πάντα την απαραίτητη συνέχεια όλων των εθνικών κινημάτων, δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του νεοελληνικού κράτους. Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και μετά, όλα τα ανεξάρτητα πλέον βαλκανικά κράτη ρίχνονται σε έναν αγώνα χωρίς κανόνες για την προσάρτηση των εδαφών της αποσυντιθέμενης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με τον τρόπο αυτό οι «εχθροί» αυξάνουν και πληθύνονται, δεν έφταναν οι Τούρκοι, τώρα είναι και οι Βούλγαροι, οι Αλβανοί και άλλοι. Όλες οι βαλκανικές χώρες γίνονται ουσιαστικά μαριονέτες στα χέρια των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, των οποίων οι αντιθέσεις οξύνονται μέχρι να φτάσουμε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η Ελλάδα, που από το 1897 βρίσκεται, με κάποια διαλλείματα, σε μια συνεχή πολεμική εμπλοκή, διπλασιάζει την έκταση και τον πληθυσμό της. Το εθνικιστικό ντελίριο βρίσκεται στο αποκορύφωμα όταν στα ιμπεριαλιστικά κέντρα αποφασίζεται –και η ελληνική κυβέρνηση ακολουθεί, όπως πάντα– η τυχοδιωκτική εκστρατεία στη Μικρά Ασία, που οδηγεί σε μια άνευ προηγουμένου στρατιωτική ήττα, η οποία έγινε γνωστή ως Μικρασιατική Καταστροφή. Για να ακριβολογούμε, καταστροφή ήταν πρώτα-πρώτα για τους χιλιάδες Έλληνες στρατιώτες που σκοτώθηκαν, τραυματίστηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν και μετά για τους εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες που ξεριζώθηκαν βίαια από τα χωριά και τις πόλεις όπου ζούσαν· οι Έλληνες αστοί, τακτοποιημένοι και ασφαλείς, «θρήνησαν» και αυτοί για λίγο, για τα μάτια της κοινής γνώμης, αλλά στη συνέχεια ρίχτηκαν με τα μούτρα στην «αξιοποίηση» αυτού του απελπισμένου και φτηνού εργατικού δυναμικού. Έγινε αυτό που σήμερα –με τη γλώσσα της προπαγάνδας να έχει εξελιχθεί– θα ονομαζόταν *η καταστροφή ως ευκαιρία*.

Ωστόσο, η μικρασιατική ήττα και καταστροφή γκρέμισε το μεγαλοϊδεατισμό· το όνειρο της «Μεγάλης Ελλάδας των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων» κατάρρευσε τόσο άδοξα όσο αστόχαστα είχε κτισθεί. Ο εθνικισμός, βέβαια, δεν κατέρρευσε ούτε εξαφανίστηκε, βρισκόμαστε άλλωστε στην περίοδο κατά την οποία στην Ευρώπη ακμάζουν οι πιο ακραίες μορφές του. Καθώς ο καπιταλισμός αναδύεται, με την ορμή του νέου αναπτύσσεται και το ελληνικό προλεταριάτο· οι νέες ιδέες και οι αγώνες από τα ταξικά αδέρφια του στην Ευρώπη και στη Ρωσία στέλνουν μηνύματα, η ταξική πάλη αναπτύσσεται και αποκτά χαρακτηριστικά σύγκρουσης ανάμεσα στην άρχουσα τάξη και στο προλεταριάτο. Από τη πλευρά του κράτους και των μηχανισμών του ακολουθείται η οδός της βίας και της καταστολής, στο φόντο μιας εθνικής ενότητας που προέχει έναντι της ταξικής πάλης. Ο εθνικισμός με τις διάφορες μορφές και παραλλαγές (ελληνοκεντρισμός, ελληνικότητα ή και πατριωτισμός σε κάποιες περιπτώσεις) συγκροτεί τη συγκολλητική ουσία του καπιταλιστικού νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Η άρχουσα μονοπωλιακή αστική τάξη, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά κυρίως διεθνώς, έχει σημειώσει εδώ και κάποιες δεκαετίες μια σοβαρή νίκη απέναντι στο προλεταριάτο και στις άλλες δυνάμεις της εργασίας. Δεν πρόκειται εδώ να επαναλάβω τα γνωστά που

σχετίζονται με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και άλλων χωρών· δεν αφορά αυτό το ζήτημα η εργασία, αν και το συγκεκριμένο γεγονός τροφοδοτεί συνεχώς την ιδεολογική φαρέτρα του κεφαλαίου. Η ήττα των δυνάμεων της εργατικής τάξης (και αυτό αφορά περισσότερο στις πολιτικές της οργανώσεις) σχετίζεται με το χώρο των ιδεών, της θεωρίας και της αναζήτησης και, στη συνέχεια, με το πέρασμα αυτών των ιδεών και των θεωρητικών συμπερασμάτων, στη βάση του μαρξισμού πάντα, στις εργαζόμενες μάζες ως παράγοντα οργάνωσης, κινητοποίησης και μάχης απέναντι στην επιθετικότητα ιμπεριαλιστικών κρατικών μηχανισμών. Το αστικό κράτος εδώ και καιρό, σταδιακά και μεθοδικά, έχει οργανώσει το χώρο παραγωγής θεωρίας –ο λόγος γίνεται για τον τομέα των λεγόμενων «ανθρωπιστικών επιστημών»– με βάση τα ιδιαίτερα ταξικά του συμφέροντα. Η διαδικασία αυτή συνολικά επιχειρείται στον πανεπιστημιακό χώρο και στις μεταπτυχιακές βαθμίδες· βρίσκεται σε ένα πολύ προχωρημένο επίπεδο αναφορικά με τους φραγμούς που τίθενται στις κατευθύνσεις βάσει των οποίων χρηματοδοτείται, προγραμματίζεται και προσανατολίζεται η λεγόμενη «ακαδημαϊκή έρευνα» και κυρίως ο τρόπος με τον οποίο προωθούνται οι ερευνητές και οι διδάσκοντες του χώρου. Η είσοδος και η ανάδειξη ενός επιστήμονα στην ακαδημαϊκή ιεραρχία συνοδεύεται από μια διαδικασία απομύζησης όλων των ζωντανών στοιχείων μιας σκέψης, πιθανόν πολύ αξιολογής, και υποταγής στα κριτήρια και στους «επιστημονικούς» όρους που έχει θεσμοθετήσει το αστικό κράτος. Λίγοι ξεφεύγουν. Ένας χείμαρρος παραγωγής και διάδοσης ψευδοεπιστημονικών θεωριών, ιδιαίτερα στην ιστορική επιστήμη, επιχειρεί συστηματικά την αναθέωρηση των πραγματικών γεγονότων της ανθρώπινης δραστηριότητας με βάση τις πολιτικές και τις προπαγανδιστικές θεωρίες που αναπτύσσουν τα κρατικά ιδεολογικά επιτελεία, αλλά και άμεσα οι φορείς του κεφαλαίου.

Τίως δεν είναι τόσο γνωστό, αλλά μέχρι και λίγα χρόνια πριν –η οικονομική κρίση που χτύπησε τη φύσκα του τραπεζικού συστήματος αποτέλεσε την αιτία να σταματήσουν όλα αυτά –στους τομείς των ανθρωπιστικών επιστημών, σε Ιστορία, Φιλοσοφία, Δίκαιο, κυριαρχούσαν οι εκδόσεις των διαφόρων μορφωτικών, εκπαιδευτικών και πολιτιστικών ιδρυμάτων των τραπεζών και δεν μπορεί παρά να δημιουργεί ερωτηματικά το γεγονός ότι αρκετοί ακαδημαϊκοί καθηγητές έχουν συνδέσει σχεδόν το σύνολο της συγγραφικής

τους δραστηριότητας με τις εκδόσεις αυτές. Εδώ η αστική ιδεολογική ηγεμονία παρουσιάζεται γυμνή, χωρίς τις αναγκαίες και απαραίτητες διαμεσολαβήσεις.

Στον πανεπιστημιακό χώρο η θεωρία του Μαρξ έχει υποστηρικτές. Εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, μέχρι και πρόσφατα ο συγγραφέας του *Κεφαλαίου* κατέχει μια καλή θέση στις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες δίπλα στον Καντ, στον Πλάτωνα, στο Χέγκελ, στο Χομπς και άλλους. Κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, το έργο του διδάσκεται σε ορισμένα Πανεπιστήμια από καθηγητές που έχουν υιοθετήσει θεωρητικά ή συμπαθούν το μαρξισμό. Αυτή είναι όμως μόνο η μια πλευρά του ζητήματος· η άλλη, η πιο σοβαρή, συνδέεται με το γεγονός πως τα εργατικά κόμματα και οι οργανώσεις που εμπνέονται από το έργο του Μαρξ επαφίενται όλο και περισσότερο στις θεωρητικές κατευθύνσεις ενός μαρξισμού που «παράγεται», διδάσκεται και «αναπτύσσεται δημιουργικά» στον πανεπιστημιακό χώρο, ενός μαρξισμού που στο παρελθόν σωστά είχε ονομασθεί *ακαδημαϊκός μαρξισμός*. Πρόκειται –κατά κανόνα, γιατί πάντα υπάρχουν οι φωτεινές εξαιρέσεις– για ένα «μαρξισμό» του οποίου το χαρακτηριστικό είναι η όλο και μεγαλύτερη απόσταση που παίρνει από την *Ενδέκατη Θέση του Μαρξ για το Φόιερμαχ*. Ο μαρξισμός και η δημιουργική του ανάπτυξη, ακόμα και αν παραμείνει ένα εξαιρετικό έργο, εφόσον «διατίθεται» απλώς προς ανάγνωση σαν μια διδασκαλία που προσπαθεί μόνο να ερμηνεύσει τον κόσμο κι όχι να τον αλλάξει, θα έχει χάσει ολότελα την ουσία του, θα μετατραπεί σε αυτό που επιδιώκουν οι αντίπαλοί του, σε μια λαμπρή θεωρητική κληρονομιά ενός κόσμου που, όμως, δεν αλλάζει! Τα εργατικά κόμματα με τον τρόπο αυτό, ουσιαστικά, παραιτούνται από την προσπάθεια οικοδόμησης δικών τους αυτοτελών μηχανισμών θεωρητικής και ερευνητικής δουλειάς, αλλά και διάδοσης του μαρξισμού στις μάζες των εργαζομένων, ανάδειξης μαρξιστών κομματικών διανοουμένων έξω από τον πανεπιστημιακό χώρο, που ελέγχεται από το αστικό κράτος και τους ιδεολογικούς του μηχανισμούς. Επομένως, το σύνθημα του απεγκλωβισμού του μαρξισμού από τα πανεπιστήμια, ώστε η διδασκαλία του Μαρξ να κατακτήσει ξανά τη σκέψη των εργατικών μαζών και να γίνει υπόθεση ιδρυμάτων των οργανώσεων της εργατικής τάξης, είναι επίκαιρο όσο ποτέ σήμερα.

Εκατό χρόνια μετά την ήττα και την ανθρώπινη καταστροφή στη Μικρά Ασία, θα έλεγε κανείς ότι ίσως είναι καιρός σ' αυτή τη

χώρα να κυριαρχήσει μια ειλικρινής διάθεση για μια πραγματική αναμέτρηση με το παρελθόν. Οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν δεν είναι μικρότεροι από τότε, μάλλον το αντίθετο· σκέφτομαι όμως πόσο δύσκολα αναπτύσσονται ακόμα και σχετικά απλά πράγματα, όπως η ειλικρίνεια απέναντι στο παρελθόν μας, η ανάγκη να βγουν κάποια συμπεράσματα από οδυνηρά παθήματα στα οποία οδήγησαν αυτό τον τόπο και το λαό του οι αστόχαστες πολιτικές επιλογές της άρχουσας τάξης, αλλά κυρίως η εξάρτηση από τα τότε ιμπεριαλιστικά κέντρα. Αυτές οι πολιτικές επιλογές, που δεν έχουν αλλάξει, καθώς η χώρα είναι δεμένη και σέρνεται πίσω από το «σκιάτρω του κόσμου» σε ένα θανατηφόρο πολεμικό παιχνίδι, δεν μπορούν να κρύψουν το γεγονός των μεγάλων αλλαγών με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπη όλη η ανθρωπότητα. Είναι οι οδύνες του τοκετού –αλλά ταυτόχρονα και οι θανατηφόρα επικίνδυνοι σπασμοί της ισχυρότερης ιμπεριαλιστικής δύναμης του πλανήτη– ενός νέου πολυπολικού κόσμου. Για τον κόσμο αυτόν που ανατέλλει, τις νέες συνθήκες που έρχονται, το παγκόσμιο προλεταριάτο πρέπει να προετοιμαστεί. Η εργατική τάξη δεν είναι αυτή που πρέπει να φοβάται τις αλλαγές και τις προκλήσεις του νέου κόσμου, οι κυρίαρχες τάξεις είναι αυτές που θέλουν να πιστεύουν πως τίποτα δεν αλλάζει.

Μετά από επτά χρόνια σχεδόν καθημερινής δουλειάς, την ώρα που η εργασία αυτή παίρνει την τελική της μορφή, δεν είναι υπερβολή να γράψω πως είναι αμφίβολο αν θα έφτανα ποτέ εδώ, στο τέλος αυτού του μαραθωνίου, αν δεν είχα τη συμπαράσταση και την ενεργή στήριξη δύο ανθρώπων. Πρώτα της συντρόφου μου Αλεξάνδρας Λακαφώση, που με την υπομονή της και την ανεκτικότητα της, μέσα σε μια ζωή που αυτονομία έχει τις δικές της μεγάλες δυσκολίες, επέλεξε αρχικά να μοιραστεί το φορτίο που προέκυπτε από την πολύωρη καθημερινή μου ενασχόληση και στη συνέχεια να βοηθήσει πρακτικά με την πείρα της στην επιμέλεια και στη διόρθωση του κειμένου, ενώ το πλήθος των, δοσμένων με αγάπη, παρατηρήσεών της σε ουσιαστικά μέρη της εργασίας διόρθωσαν λάθη και ατέλειες πάνω από τις οποίες θα περνούσε σίγουρα η απρόσεκτη φύση μου.

Στον αγαπητό μου φίλο και σύντροφο Γιώργο Μανιάτη, στη συνεχή ενθάρρυνση του και στις γόνιμες συζητήσεις και παρατηρήσεις που προκύπταν απ' αυτές –γεγονός που ωθούσε πάντα στο καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα– ο συγγραφέας και αυτό το βιβλίο οφείλουν πολλά. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή του στο 9ο κεφάλαιο σχετι-

κά με το Κράτος ενώ στην ενότητα για την Πολιτιστική Δημιουργία η παρέμβασή του ήταν περισσότερο άμεση, αφού κάποιες σελίδες είναι γραμμένες από το δικό του χέρι. Τέλος, πολλές ευχαριστίες οφείλω στις εκδόσεις ΤΟΠΟΣ και ιδιαίτερα στο Γιάννη Καραχάλιο και στο Βαγγέλη Γεωργακάκη, για την εμπιστοσύνη τους και την καλή συνεργασία που είχαμε όλο αυτό το διάστημα.

Κάθε κριτική είναι ευπρόσδεκτη και αυτονόητο είναι πως τα λάθη και οι ελλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά το συγγραφέα.

Χολαργός, Μάιος 2022
Αποστόλης Παλιούρας

Η μέθοδος του Μαρξ και η περίπτωση του ελληνικού καπιταλισμού

*Η κοινωνία [...] με κανένα τρόπο δεν αρχίζει μόνο
από τη στιγμή που γίνεται λόγος γι' αυτή σαν τέτοια.*

Κ. Μαρξ

Το ζήτημα της μεθόδου σε μια συνθετική ερευνητική εργασία, όπως είναι *Ο Ελληνικός Καπιταλισμός*, αποτελεί το εργαλείο με το οποίο γίνεται η έρευνα, η διαχείριση, η διάταξη και η έκθεση του επεξεργασμένου ερευνητικού υλικού. Με την έννοια αυτή, η μέθοδος αποτελεί ένα φιλοσοφικής τάξεως ζήτημα που διαπερνά, ίσως αφανώς, το όλο έργο, στο οποίο είναι εμφανείς και κυρίαρχες οι οικονομικές, ιστορικές, πολιτισμικές ή και ανθρωπολογικές πλευρές, ενώ μόνο κατ' εξαίρεση θίγονται αυτοτελώς ζητήματα που απαιτούν μια φιλοσοφική προσέγγιση, όπως για παράδειγμα *η συνείδηση της εργατικής τάξης* και κάποια άλλα.

Το παρόν έργο, όπως ήδη θα έχει προσέξει ο αναγνώστης, αφορά την περίοδο της ανάπτυξης, της επικράτησης και της πρώτης ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος στην Ελλάδα. Έχουμε εντοπίσει την περίοδο αυτή –για λόγους που θα εκτεθούν στη συνέχεια του έργου και με όλη τη σχετικότητα που αναγκαστικά πρέπει να προσδώσουμε στις χρονολογίες – ανάμεσα στα χρόνια 1920 και 1940. Όπως θα διαπιστώσουμε, αυτό δεν αποτελεί ένα τυπικό ζήτημα, αλλά είναι αντικείμενο μιας διαμάχης ανάμεσα στους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με αυτό, κυρίως ως αντικείμενο οικονομικής ιστοριογραφίας.

Αυτό το τελευταίο αποτελεί και μια από τις αιτίες της επιφανειακής και ρηχής, κατά κανόνα, πραγμάτευσής του. Το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, που αναδύθηκε και στη συνέχεια επικράτησε την περίοδο εκείνη, συνεχίζει να αναπτύσσεται, με νέες μορφές, χωρίς να χάνει ούτε προς στιγμήν τον εκμεταλλευτικό του χαρακτήρα.

Ας περάσουμε όμως στην ουσία του προβλήματος που θα μας απασχολήσει εδώ. Είναι η αναζήτηση μιας σωστής και αποτελεσματικής μεθόδου έρευνας ενός αντικειμένου γενικότερα ή ενός συστήματος αλληλεπίδρασης ανθρώπων και πραγμάτων πιο εξειδικευμένα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το σύστημα αλληλεπίδρασης είναι ο ελληνικός καπιταλισμός, η γένεση και η επικράτησή του. Το πρόβλημα που τίθεται στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι καινούριο. Και όχι μόνο δεν είναι καινούριο, αλλά έχουν δοθεί απαντήσεις, από τη μία ή από την άλλη πλευρά. Η φιλοσοφική μέθοδος του Μαρξ είναι η μια από αυτές τις απαντήσεις. Την ακολούθησε στη μελέτη και στη συγγραφή του *Κεφαλαίου*, αφού χρειάστηκε πρώτα να την ανακαλύψει, να την επεξεργαστεί και να την αναπτύξει. Η μέθοδος που ακολούθησε ο Μαρξ αποτελεί τη βάση της διαλεκτικής υλιστικής φιλοσοφίας και φυσικά δεν αποτελεί ούτε θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο αυτής της έρευνας. Η πραγμάτευση εκ μέρους μας κάποιων πλευρών της μαρξικής μεθόδου στο *Κεφάλαιο* συνδέεται αρχικά με την επίλυση ορισμένων πολύ πρακτικών προβλημάτων που αντιμετωπίσαμε κατά τη διάρκεια της ερευνητικής μας εργασίας σχετικά με τη γένεση και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού και τα οποία κατά την άποψή μας έχουν γενικότερη σημασία. Θα τα συνοψίσουμε σε δύο, πολύ απλές εκ πρώτης όψεως, μεθοδολογικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα αφορά προβλήματα που σχετίζονται με τον τρόπο έναρξης της έρευνας. Να το διατυπώσουμε τελείως απλά: πώς να ξεκινήσει κανείς. Η δεύτερη ενότητα, που καθορίζεται από τον τρόπο έναρξης της έρευνας, σχετίζεται με αυτή καθαυτή την ανάπτυξη του όλου θέματος και θέτει προβλήματα πολύ πιο σύνθετα και δυσεπίλυτα.

1.1. Η ιστορία

*Θέλοντας να εξηγήσουμε την ιστορία
με την ιστορία, γυρίζουμε γύρω-γύρω.*

Ντ. Μπενσαϊντ

Ο συνήθης τρόπος έρευνας και, γενικότερα, διαχείρισης αυτού του είδους των συστημάτων αλληλεπίδρασης εντός του κοινωνικού *Είναι* εντοπίζεται στην ιστορική τους παρακολούθηση και στην προσπάθεια δημιουργίας μιας γνωστικής αντίληψης για το εξεταζόμενο σύστημα, από την οποία στη συνέχεια προκύπτουν τα σχετικά συμπεράσματα. Αυτός είναι ο κανόνας της ερευνητικής και βιβλιογραφικής διαχείρισης που επικρατεί στο συγκεκριμένο ζήτημα. Η μέθοδος αυτή, από μια πρώτη ματιά, φαίνεται να είναι τελείως φυσιολογική ή ίσως, για ορισμένους, και η μοναδική οδός προσέγγισης του θέματος.

Ας δούμε, πολύ επιγραμματικά, σε τι είδους προβλήματα οδηγεί αυτή η μέθοδος έρευνας της γένεσης και της ανάπτυξης του συστήματος του ελληνικού καπιταλισμού. Όποιος γνωρίζει έστω και περιορισμένα το σχετικό θέμα εύκολα αντιλαμβάνεται ότι για να εντοπισθούν τα ιστορικά ίχνη της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας πρέπει να μελετηθεί καταρχάς η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας και οι ιδιομορφίες του ανατολικού τιμαριωτικού συστήματος. Εκεί θα διαπιστώσει ότι όλα αυτά δεν είναι αρκετά, αλλά θα χρειαστεί να πάει ακόμη πιο πίσω στη Βυζαντινή Περίοδο και ούτω καθεξής. Αυτό, από μόνο του, είναι αρκετό να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα. Γράφει σχετικά ο Έβαλντ Ιλιένκοφ (Evald Il'enkov): *«Πράγματι, δεν είναι φυσιολογικό να εξετάζει κανείς την ιστορία που δημιούργησε ένα αντικείμενο, αν θέλει να σχηματίσει μια ιστορική αντίληψη για το αντικείμενο; Αλλά αυτή η απλή και φυσιολογική άποψη οδηγεί γρήγορα σε αξεπέραστες δυσκολίες. Καταρχάς, κάθε ιστορικά εμφανιζόμενο αντικείμενο έχει πίσω του, ως παρελθόν του, ολόκληρη την άπειρη ιστορία του σύμπαντος. Συνεπώς, μια προσπάθεια να κατανοήσουμε ένα φαινόμενο ιστορικά, περιγράφοντας όλες τις διαδικασίες και προϋποθέσεις που προηγούνται της γέννησής του, αναπόφευκτα οδηγεί σε κακή απειρία και γι' αυτό το λόγο, αν όχι για κανένα άλλο, δεν θα καταλήξει σε τίποτε προσδιορισμένο ή συγκεκριμένο. Είτε το θέλει είτε όχι, πηγαίνοντας προς τα πίσω θα πρέπει κανείς να σταματήσει κάπου, να ξεκινήσει από κάποιο σημείο. Αλλά από πού*

να ξεκινήσει κανείς; Εδώ ο αφηρημένος ιστορικισμός δεν θέτει κανέναν περιορισμό στον υποκειμενισμό και στην αυθαιρεσία»¹.

Η δεύτερη ενότητα, όπως είπαμε, θέτει προβλήματα σαφώς πιο διοεπίλυτα. Ξεκινάμε από τη διαπίστωση ότι η ιστορική καταγραφή της γένεσης και της ανάπτυξης ενός συστήματος και η σειρά με την οποία αυτή παραθέτει τα γεγονότα δεν αποτελεί μια επαρκή οδό ερμηνείας των διαφόρων κατηγοριών που εξετάζονται στην έρευνα, οικονομικών, κοινωνικών και άλλων. Η εμπειρική ιστορική αλληλουχία της ανάδυσης μιας μορφής ύπαρξης δε συμπίπτει με την ίδια τη διαδικασία ανάπτυξης, εμφάνισης και ανάπτυξής της και προφανώς η παρακολούθηση της ιστορικής διαδρομής, αν δεν οδηγήσει σε τελειώς λάθος συμπεράσματα, σίγουρα είναι ανεπαρκής για την εξήγηση και για την κατανόησή της. Ένα αντικειμενικό σύστημα έχει τους δικούς του εσωτερικούς νόμους ανάπτυξης, έχει τη δική του διαλεκτική λογική τάξη η οποία δε συμπίπτει πάντα με την ιστορική τάξη. Όταν εξετάζει κανείς τα φαινόμενα στη σειρά με την οποία εμφανίζονται το ένα μετά το άλλο στον ιστορικό χρόνο, χωρίς να το αντιλαμβάνεται τα εξετάζει σε μια ακολουθία που πολλές φορές είναι, ακόμα και, αντίστροφη της πραγματικής σειράς των φαινομένων. «Για παράδειγμα, η γενική κρίση υπερπαραγωγής στον καπιταλιστικό κόσμο εκδηλώθηκε εμπειρικά, πρώτα απ' όλα, με τη μορφή αναταράξεων στη σφαίρα της τραπεζικής πίστης, ως χρηματοοικονομική κρίση, αργότερα ενέπλεξε το εμπόριο και μόνο στο τέλος αποκαλύφθηκε στη σφαίρα της άμεσης παραγωγής ως μια πραγματική γενική κρίση υπερπαραγωγής»².

Εδώ η ιστορικά συγκεντρωμένη πείρα εμφανίζει την αλληλουχία και ακολουθία των φαινομένων αντίστροφα από την πραγματική τάξη τους με αποτέλεσμα το εξής: «Ο εξωτερικός παρατηρητής, ο οποίος εκλαμβάνει τη χρονική διαδοχή ως το μόνο ιστορικό αξίωμα, συμπεραίνει από τα παραπάνω ότι οι παρανοήσεις και οι διαμάχες στις τραπεζικές εκκαθαρίσεις λογαριασμών είναι η αιτία, η βάση και η πηγή της γενικής κρίσης»³.

1. Evald Ilyenkov, *Η Διαλεκτική του Συγκεκριμένου και του Αφηρημένου στο Κεφάλαιο του Μαρξ*, μτφ. Ηρακλής Χριστοφορίδης, επιστ. επιμέλεια Γιώργος Στεφανίδης, ρωσική έκδοση Μόσχα, 1960, ελληνική έκδοση Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Ένεκεν, 2017, σ. 296. Στο σύγγραμμα αυτό, το οποίο για να μεταφραστεί στα ελληνικά χρειάστηκε να περάσουν σχεδόν 60 χρόνια από την πρώτη του έκδοση, οφείλονται πολλές από τις ιδέες και τις σκέψεις που αναπτύσσονται παρακάτω.

2. Όπ.π., σ. 302.

3. Όπ.π., σ. 302

Ο Ιλιένκοφ είναι από τους πρώτους που μέσα από τη διαπλοκή της ιστορικής και λογικής τάξης προβάλλει με σαφήνεια τη διαλεκτική λογική απέναντι στον αφηρημένο ιστορικισμό της αστικής σκέψης. Σύμφωνα με τον Ιλιένκοφ, επίσης, δεν πρέπει να συγχέουμε την ιστορία των προϋποθέσεων μιας έννοιας με την ιστορία της ίδιας της έννοιας. Με βάση αυτή τη σύγχυση ή την αντίληψη, «*η ιστορία της καταγωγής των ιστορικών προϋποθέσεων του κεφαλαίου παρουσιάζεται ως η ιστορία του ίδιου του κεφαλαίου ως συγκεκριμένου ιστορικού φαινομένου. Η αληθινή ιστορική αφετηρία ανάπτυξης του κεφαλαίου ήταν το σημείο όπου το κεφάλαιο άρχισε να σχηματίζει το σώμα του από την απλήρωτη εργασία του μισθωτού εργάτη*». Απαιτείται να ορίσουμε με έναν αυστηρά αντικειμενικό και επιστημονικό τρόπο «*το σημείο στο οποίο ξεκινά η αληθινή ιστορία του υπό εξέταση αντικειμένου, η αληθινή συγκεκριμένη αφετηρία της καταγωγής του*». Η λογική ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου συστήματος αλληλεπίδρασης, για παράδειγμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής –και για να εξειδικεύσουμε, η περίπτωση του ελληνικού καπιταλισμού– δε συμπίπτει με την εικόνα που σχηματίζεται στην επιφάνεια των συμβάντων και στην αμεσότητα της εμπειρίας, όπως αυτή προσφέρεται στο γυμνό μάτι. Δεν μπορεί να καθοδηγηθεί άμεσα από την ιστορική ακολουθία και αλληλουχία με την οποία εμφανίστηκαν ορισμένες πλευρές αυτού του συστήματος, για παράδειγμα με την ακολουθία και αλληλουχία κατηγοριών που στην ελληνική περίπτωση –πριν ή και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους– «*έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην επιφάνεια της ιστορικής διαδικασίας, που προσφέρεται στην ιστορική παρατήρηση*», όπως η γαιοπρόσδος και η γαιοκτησία, το εμπόριο και η τοκογλυφία.

Μιλώντας γενικότερα τώρα, σύμφωνα με το Σοβιετικό φιλόσοφο: «*Το “ιστορικά πρότερο” συνεχώς γίνεται “λογικά ύστερο” στην πορεία της ανάπτυξης και αντιστρόφως. Τα φαινόμενα που αναδύονται νωρίτερα από άλλα γίνονται πολύ συχνά μορφές εκδήλωσης των διαδικασιών που ξεκινούν πολύ αργότερα. Η αφετηρία (η γνήσια αφετηρία) μιας νέας διακλάδωσης της ανάπτυξης ενός καινοφανούς, συγκεκριμένου, ιστορικού συστήματος αλληλεπίδρασης δεν μπορεί να κατανοηθεί ως το προϊόν μιας ομαλής εξέλιξης των ιστορικά προγενέστερων μορφών. Αυτό που συμβαίνει εδώ είναι ένα γνήσιο άλμα, ένα ρήγμα στην ανάπτυξη, με το οποίο αρχίζει μια θεμελιωδώς νέα και συγκεκριμένη ιστορική μορφή ανάπτυξης*»⁴.

4. Όπ.π., σ. 303.

Η προβληματική αυτή αγγίζει το νεαρό Λούκατς στις πρώιμες, αλλά γόνιμες αναζητήσεις του. Από μια διαφορετική οπτική, την οπτική της ιστορίας ως «ιστορία(ς) της αδιάκοπης μεταβολής των μορφών αντικειμενικότητας που διαμορφώνουν την ύπαρξη του ανθρώπου», μιλάει για τη «λογική αναγκαιότητα της διαπλοκής μεταξύ γένεσης και ιστορίας»: «Εάν λοιπόν [...] η κατηγοριακή δομή μιας κοινωνικής κατάστασης δεν είναι άμεσα ιστορική, δηλαδή η εμπειρική ιστορική αλληλουχία της πραγματικής ανάπτυξης μιας ορισμένης μορφής ύπαρξης ή σκέψης δεν επαρκεί με κανέναν τρόπο για την εξήγηση, για την κατανόσή της, τότε κάθε τέτοιο σύστημα κατηγοριών στην ολότητά του χαρακτηρίζει παρ' όλα αυτά, ή, καλύτερα, ακριβώς γι' αυτό, μια ορισμένη εξελικτική βαθμίδα της συνολικής κοινωνίας. Και η ιστορία συνίσταται ακριβώς στο ότι κάθε παγίωση μετατρέπεται σε επίφαση: η ιστορία είναι ακριβώς η ιστορία της αδιάκοπης μεταβολής των μορφών αντικειμενικότητας που διαμορφώνουν την ύπαρξη του ανθρώπου [...] Η συνάρθρωσή τους είναι μάλλον μεσολαβημένη από την αμοιβαία θέση και λειτουργία τους εντός της ολότητας, έτσι ώστε η απόρριψη αυτής της δυνατότητας μιας "καθαρής ιστορικής" εξήγησης των μεμονωμένων φαινομένων οδηγεί απλώς και μόνο στο να γίνει σαφέστερα συνειδητή η ιστορία ως καθολική επιστήμη: εάν η συνάρθρωση των μεμονωμένων φαινομένων έχει γίνει κατηγοριακό πρόβλημα, τότε μέσω της ίδιας ακριβώς διαλεκτικής διαδικασίας κάθε κατηγοριακό πρόβλημα μετατρέπεται πάλι σε ιστορικό πρόβλημα»⁵.

Οι σχέσεις και οι ενδοσυνάψεις στο κοινωνικό Είναι και, αν το διατυπώσουμε πιο απλά, οι εξελίξεις, οι απότομες αλλαγές, τα άλματα και οι διακλαδώσεις εντός του κοινωνικού Γίνεσθαι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δεν αντιστοιχίζονται πάντα σε εμπειρικά ιστορικά γεγονότα, καταγραμμένα ή μη. Για παράδειγμα, μια σειρά από ουσιαστικές αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις, στους παραγωγικούς όρους και στις αγορές εργασιακής δύναμης, οι οποίες σωρεύονται για δεκαετίες, χωρίς να είναι ορατές στην παρατήρηση και στην εμπειρία, είναι δυνατόν να επιφέρουν αλλαγές στην κεφαλαιακή κυκλοφορία και λειτουργία και σε αντίστοιχες κρατικές πολιτικές οι οποίες αποτελούν εμπειρικές ιστορικές εξελίξεις. Αυτές οι τελευταίες, που όχι μόνο δεν αντιστοιχίζονται και δεν αντανακλούν ευθέως τις προηγούμενες αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις και στους

5. Γκέοργκ Λούκατς, *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Κώστας Καβουλάκος, Αθήνα, Εκκρεμές, 2006, σελ. 280, 281.

παραγωγικούς όρους, επειδή εμφανίζονται διαμεσολαβημένες, δεν μπορούν να ερμηνεύσουν τον εαυτό τους και πολύ περισσότερο τις μετέπειτα εξελίξεις. Η επιμονή στην παράθεση και στην ανάλυσή τους δεν οδηγεί σε τίποτα περισσότερο από ένα φαύλο κύκλο.

Η λογική τάξη των πραγμάτων και των κατηγοριών διαπλέκεται συνεχώς με την ιστορική τάξη. Ο Μαρξ είναι υποχρεωμένος να ξεκαθαρίσει, όσο γίνεται, αυτό το κουβάρι: «Όπως και γενικά σε κάθε ιστορική κοινωνική επιστήμη, έτσι και στην πορεία των οικονομικών κατηγοριών, πρέπει κανείς πάντα να θυμάται ότι στο νου όπως και στην πραγματικότητα το υποκειμένο –εδώ η σύγχρονη αστική κοινωνία– είναι δοσμένο και ότι οι κατηγορίες εκφράζουν μορφές ύπαρξης, υπαρξιακούς προσδιορισμούς, συχνά ξεχωριστές μόνο πλευρές αυτής της καθορισμένης κοινωνίας, αυτού του υποκειμένου, και ότι άρα η κοινωνία αυτή και επιστημονικά με κανένα τρόπο δεν αρχίζει μόνο από τη στιγμή που γίνεται λόγος γι' αυτή σαν τέτοια. Αυτό πρέπει να το συγκρατεί κανείς, γιατί προσφέρει αμέσως αποφασιστικό κριτήριο για τη διάταξη του υλικού. Για παράδειγμα, τίποτα δε φαίνεται πιο φυσικό από το να αρχίσει κανείς με τη γαιοπρόσοδο, με τη γαιοκτησία, μια και είναι δεμένη με τη γη –την πηγή κάθε παραγωγής και κάθε ύπαρξης– και με την πρώτη μορφή παραγωγής όλων των σχετικά σταθεροποιημένων κοινωνιών, τη γεωργία. Δε θα υπήρχε όμως μεγαλύτερο λάθος. Σε όλες τις κοινωνικές μορφές υπάρχει μια καθορισμένη παραγωγή που καθορίζει τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων και που άρα οι σχέσεις της καθορίζουν τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων σχέσεων. Είναι ένας γενικός φωτισμός όπου βυθίζονται όλα τα άλλα χρώματα και που τα τροποποιεί στην ιδιαιτερότητά τους. Είναι ένας ιδιαίτερος αιθέρας που καθορίζει το ειδικό βάρος κάθε ύπαρξης που προβάλλει μέσα σ' αυτόν [...] Θα 'ταν λοιπόν άβολο και λαθεμένο να αφεθούν οι οικονομικές κατηγορίες να διαδεχτούν η μια την άλλη με τη σειρά που ιστορικά υπήρξαν καθοριστικές. Η σειρά τους καθορίζεται, αντίθετα, από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία, σχέση που είναι ακριβώς η αντίστροφη από εκείνη που εμφανίζεται σαν η φυσική τους σχέση ή που αντιστοιχεί στη σειρά της ιστορικής εξέλιξης» (υπογράμμιση δική μας)⁶.

Στον 3ο Τόμο του Κεφαλαίου ο Μαρξ, αναφερόμενος στο ρόλο του εμπορικού κεφαλαίου, έρχεται αντιμέτωπος με τη διαπλοκή της

6. Καρλ Μαρξ, *Οι Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Πρόλογος-Μετάφραση-Σημειώσεις Διονύσης Διβάρης, Αθήνα, Στοχαστής, 1989, Τόμος Α', σελ. 70, 71.

λογικής με την ιστορική τάξη: «Στην πορεία της επιστημονικής ανάλυσης ο σχηματισμός του γενικού ποσοστού κέρδους εμφανίζεται ότι ξεκινάει από τα βιομηχανικά κεφάλαια και από τον συναγωνισμό [ανταγωνισμό] μεταξύ τους και ότι μόνον αργότερα διορθώθηκε, συμπληρώθηκε και τροποποιήθηκε με την παρέμβαση του εμπορικού κεφαλαίου. Στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης έγινε ακριβώς το αντίθετο. Το εμπορικό κεφάλαιο είναι που για πρώτη φορά καθορίζει λίγο πολύ τις τιμές της κυκλοφορίας που μεσολαβεί για την πραγματοποίηση του προτοσές αναπαραγωγής, όπου διαμορφώνεται για πρώτη φορά ένα γενικό ποσοστό κέρδους. Το εμπορικό κέρδος καθορίζει αρχικά το βιομηχανικό κέρδος. Μόνο αφού επικρατήσει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και γίνει έμπορος ο ίδιος ο παραγωγός, το εμπορικό κέρδος περιορίζεται στο μέρος εκείνο της συνολικής υπεραξίας που αναλογεί στο εμπορικό κεφάλαιο σαν υποπολλαπλάσιο του συνολικού κεφαλαίου που απασχολείται στο κοινωνικό προτοσές αναπαραγωγής»⁷.

1.2. Ο ιστορικός φετιχισμός

Πριν όμως προχωρήσουμε πιο κάτω, είναι αναγκαίο να τοποθετηθούμε σ' ένα βασικό πρόβλημα. Να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με την τυραννία του ιστορικού φετιχισμού, να απορρίψουμε ξανά και ξανά την παράσταση μιας ιστορίας που μας οδηγεί με το «αόρατο χέρι» της στο ιστορικό μας πεπρωμένο, μιας ιστορίας που τα κάνει όλα και εμείς δεν έχουμε να κάνουμε τίποτα άλλο από το να ανέβουμε στη βάρκα της και, ως απλοί κωπηλάτες, να οδηγηθούμε αργά ή γρήγορα σ' ένα προδιαγεγραμμένο και ασφαλώς καλύτερο μέλλον. Αν και όλοι αντιλαμβανόμαστε ότι με τον τρόπο αυτό, δηλαδή με το να πάρουμε οι ίδιοι το τιμόνι στα χέρια μας, ανοίγουμε την πόρτα σ' ένα άδηλο, μη προδιαγεγραμμένο και πιθανά γκριζομέλλον, πρέπει να είμαστε κατηγορηματικοί. Εδώ στο γήινο παρόν του αιώνα που διανύει μια, γονατισμένη στο ζυγό του κεφαλαίου και της αλλοτρίωσης, ανθρωπότητα, δεν υπάρχει πλέον καμία θέση για κάποιον υπερϊστορικό Λόγο που θα οδηγήσει την ιστορία στο τέλος

7. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, μτφ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1978, Τόμος 3ος, σ. 364. Όλες οι βιβλιογραφικές αναφορές στο *Κεφάλαιο* και στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, από τούδε και στο εξής, θα παραπέμπουν στην έκδοση της Σύγχρονης Εποχής και στη μετάφραση του Π. Μαυρομάτη.

της. Οι πραγματικοί άνθρωποι, η ταξική πάλη και η πολιτική πρέπει να πάρουν το τιμόνι στα χέρια τους. Αλλά να πάνε προς τα πού;

Αν και η τρομακτική ρήση του Ένγκελς «η ιστορία δεν κάνει τίποτε, δεν κατέχει κανένα τεράστιο πλούτο, δεν διεξάγει κανέναν αγώνα. Αντίθετα! Ο άνθρωπος, ο πραγματικός, ο ζωντανός άνθρωπος είναι που τα κάνει όλα, κατέχει και αγωνίζεται. Δεν είναι η ιστορία –σάμπως αυτή να ήταν ένα ιδιόρρυθμο πρόσωπο– που μεταχειρίζεται τον άνθρωπο για να πραγματοποιήσει τους σκοπούς της. Η ιστορία δεν είναι άλλο παρά η δραστηριότητα του ανθρώπου, που επιδιώκει τους σκοπούς του»⁸ και η συνέχεια που ακολούθησε ταραξίζει για τα καλά τα νερά του αφηρημένου ιστορικισμού, αυτός φορώντας πότε τα ρούχα του ιδεαλισμού και πότε αυτά του υλισμού των επιγόνων εξακολουθεί, ως ιδεολογία πλέον, να επηρεάζει δραστικά το εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα κατά τον 20ό αιώνα. Αν είναι αλήθεια ότι είναι δύσκολο να πετάξεις τα κουρέλια του παρελθόντος, καθώς αυτά στοιχειώνουν συνέχεια το παρόν, πώς να αντιμετωπίσει κανείς ιερά ιδεολογικά τέρατα, όπως η παράσταση ή η αντίληψη μιας ιστορίας ηθικών σκοπών; Αυτή η αντίληψη μιας ιερής ιστορίας, που είχε το μαρτυρολόγιό της και τους αγίους της, δεν ήταν βέβαια χωρίς λόγο και αποτέλεσμα. Αυτή οδήγησε στην τεράστια μαζικοποίηση του εργατικού κινήματος και στους ηρωικούς αγώνες των απλών ανθρώπων ενάντια στο κεφάλαιο και όχι η βαθιά κατανόηση της υλιστικής διαλεκτικής. Πολύ πρώιμα, ακόμα στο αποκορύφωμα αυτών των αγώνων, πριν έρθει η ώρα της κριτικής, το διεισδυτικό βλέμμα του Γκράμσι εντοπίζει με τόλμη το εξής: «Η ίδια αρχική φτώχεια, την οποία ο ιστορικός υλισμός δεν μπορεί να μην έχει σαν μαζική διαδομένη θεωρία, θα τον κάμει να διαδοθεί περισσότερο»⁹.

Αν σταματούσαμε όμως εκεί, τότε η υλιστική θεωρία δε θα διέφερε και πολύ από θεωρίες και πολιτικές που εμφανίστηκαν πριν από αιώνες και έτυχαν μιας σκληρής κριτικής από το Μαρξ και τον Ένγκελς, δε θα διέφερε, σε τελευταία ανάλυση, από τον ιδεαλι-

8. Καρλ Μαρξ – Φρίντριχ Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια. Η Κριτική της Κριτικής*, μτφ. Σ. Καμπουρίδης, Εκδόσεις Φιλοσοφία, χ.χ., σελ. 115-116. «Τρομακτική ρήση», μέσα στην απλότητά της, αποτελεί ένα αμείλικτο «κατηγορώ» ενάντια στην κυρίαρχη τότε φετιχιστική άποψη για την ιστορία. Γράφτηκε μόλις το 1845, όταν οι συγγραφείς του βιβλίου σκαρφάλωναν ακόμη το δύσκολο δρόμο προς την ωριμότητα της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*.

9. Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και Παρόν*, μτφ. Θ. Αθανασίου, Αθήνα, Στοχαστής, 1974, σ. 24.

σμό της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας. Στη γερμανική κλασική φιλοσοφία, για να μην πάμε πολύ πίσω, ο ρόλος της Θείας Πρόνοιας, του Λόγου, του τελικού σκοπού είναι καθοριστικός, αν και η πανουργία του Λόγου αφήνει τους ανθρώπους να πιστεύουν ότι κάνουν το δικό τους. Καθοδηγεί τις πράξεις των ανθρώπων, ακόμα και πίσω από την πλάτη τους. Σύμφωνα με το Χέγκελ: «Η λογική ικανότητα είναι τόσο πονηρή όσο και εξουσιαστική. Η πονηριά έγκειται στη μεσολαβητική ενέργεια, η οποία ενώ επιτρέπει στα αντικείμενα να ακολουθήσουν τη φύση τους και να επιδράσουν το ένα πάνω στο άλλο αλληλοσπαταλούμενα, αυτή δεν αναμειγνύεται άμεσα σ' αυτή τη διαδικασία, παρά μόνο πραγματώνει τον δικό της σκοπό. Σύμφωνα με αυτή την εξήγηση, μπορεί να ειπωθεί ότι η Θεία Πρόνοια στέκεται απέναντι στον κόσμο και στην πορεία του με μια απόλυτη πονηριά. Ο θεός επιτρέπει στους ανθρώπους να πράττουν όπως τους αρέσει, σύμφωνα με τα πάθη τους και τα συμφέροντά τους, αλλά το αποτέλεσμα είναι η πραγμάτωση των δικών του προθέσεων, οι οποίες διαφέρουν ριζικά από τους αρχικούς στόχους εκείνων, τους οποίους Αυτός χρησιμοποίησε»¹⁰.

Εδώ, σύμφωνα με το προηγούμενο χωρίο, το τελικό αποτέλεσμα που προκύπτει εν μέσω παθών και συγκρουσιακών συμφερόντων των ανθρώπων δε θα είναι ένα αναμενόμενο χάος, αλλά η ήρεμη τελική πραγμάτωση των θείων προθέσεων. Η ιστορία έχει τους δικούς της σκοπούς και σ' αυτούς οδηγεί τους ανθρώπους, σταθερά καθοδηγούμενη από το χέρι του θεού. Ο μυστικιστικός χαρακτήρας της ιστορίας, που αναδύεται και από το παραπάνω χωρίο του Χέγκελ, εξαφανίζεται όταν ο Μαρξ κρατώντας, αλλά αναπτύσσοντας υλιστικά, τη διαλεκτική του, αποκαθιστά το γήινο χαρακτήρα της.

Οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία, με βάση τις πράξεις και τα συμφέροντά τους, αυτή όμως διαμορφώνεται ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα άτομα. Το αποτέλεσμα των πράξεών τους δεν είναι πάντα αυτό που επιδιώκουν. Η ιστορία τους είναι διαφορετική. Οι διαχωριστικές γραμμές είναι πολύ λεπτές, αλλά διακριτές. Ο άνθρωπος με την πράξη «εκλογικεύει» την ιστορία σαν αντιφατική ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου. Η δραστηριότητα του υποκειμένου είναι αυτή που δίνει νόημα και σημασία στην αντικειμενική πράξη (παραγωγικές δυνάμεις, σχέσεις παραγωγής, πολιτιστικό οικοδόμημα και τα λοιπά), ενώ το υποκείμενο με τη σειρά του αντεπιπράζεται,

10. Γκέοργκ Χέγκελ, *Η Επιστήμη της Λογικής*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1991, σ. 429, Προφορική Προσθήκη.

διαμορφώνεται μάλλον, από την αντικειμενική πράξη ως προσωπικότητα, ως συνείδηση, φενακισμένη και πραγματοποιημένη, όμως, σε συνθήκες κυριαρχίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το τέλος της κυριαρχίας αυτού του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής δεν προαναγγέλλει και το τέλος της Ιστορίας, όπως βιάστηκαν να εξαγγείλουν κάποιοι «ερμηνευτές» του μαρξικού έργου, αλλά μόνο την προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας. Αυτό δεν ειπώθηκε τυχαία· δεν υπάρχει τέλος στην Ιστορία. Αν όμως δεν υπάρχει ένα προδιαγεγραμμένο τέλος, δεν υπάρχει και ένα «χέρι» που να καθοδηγεί –προς τα πού άλλωστε;

Ο δρόμος είναι ανοιχτός μόνο για την ταξική πάλη της εργατικής τάξης, της αντικειμενοποιούσας τάξης, που μέσω της πράξης, της εργασίας εν προκειμένω, διαμορφώνει τους όρους ύπαρξης της ταξικής της συνείδησης και της επαναστατικής πολιτικής. Η στρατηγική διαμόρφωση αυτής της πολιτικής μπορεί να γίνει το νέο «χέρι» της ιστορίας.

Για αρκετούς ιστορικούς, ο σκοπός της προηγούμενης ιστορίας είναι η κατοπινή ιστορία. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να στήσουν απίστευτες «ιστορίες» με πρωταγωνιστή τη φενακισμένη ιστορία. *«Η ιστορία είναι απλώς η διαδοχή ξεχωριστών γενιών, που καθεμιά τους εκμεταλλεύεται τα υλικά, τα κεφάλαια, τις παραγωγικές δυνάμεις που της παραδόθηκαν από όλες τις προηγούμενες γενιές, και έτσι από τη μια μεριά συνεχίζει την παραδοσιακή δραστηριότητα μέσα σε τελείως αλλαγμένες συνθήκες και, από την άλλη, μεταβάλλει τις παλιές περιστάσεις με μια τελείως αλλαγμένη δραστηριότητα. Αυτό μπορεί να διαστρεβλωθεί θεωρητικά έτσι που η κατοπινή ιστορία να γίνεται ο σκοπός της προηγούμενης ιστορίας. Λόγου χάρη, ο σκοπός που αποδίδεται στην ανακάλυψη της Αμερικής είναι να προωθήσει την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Έτσι, η ιστορία αποκτάει τους δικούς της ειδικούς σκοπούς [...] ενώ αυτά που σημαίνουν οι λέξεις “προορισμός”, “σκοπός”, “σπέρμα” ή “ιδέα” της παλιότερης ιστορίας δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια αφαίρεση δημιουργημένη από την κατοπινή ιστορία, μια αφαίρεση της δραστηρίας επίδρασης που η παλιότερη ιστορία ασκεί πάνω στην κατοπινή ιστορία»¹¹. Για παράδειγμα, σύμφωνα με κάποιους σύγχρονους Έλληνες ιστορικούς, ο σκοπός της Επανάστασης του 1821 ήταν το σύγχρονο «δυτικού τύπου ανεξάρτητο κράτος».*

11. Κ. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφ. Κ. Φιλίνης, Αθήνα, Gutenberg, 1997, Τόμος 1ος, σ. 83.

Ανακαλύπτουν στη φετιχοποιημένη τους ιστορία σκοπούς που αφορούν την κατοπινή ιστορία. Στις συνθήκες της δεσποτικής μοναρχικής παλινόρθωσης, που ακολουθεί τη συνθήκη της Βιέννης στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, αν ακόμα και ο όρος «δυτικού τύπου ανεξάρτητο κράτος» ξενίζει, ωστόσο γι' αυτούς ο σκοπός της ιστορίας μπορεί να είναι ακόμα πιο μελλοντικός, ίσως ο 20ός αιώνας, ποιος να ξέρει... Αν ίσχυε η φενάκη μιας ιστορίας που έχει σκοπούς, τότε πιθανόν θα μπορούσε να μας εξηγήσει το πώς έχουν τα πράγματα. Τώρα όμως; «Θέλοντας να εξηγήσουμε την ιστορία με την ιστορία, γυρίζουμε γύρω-γύρω. Πρέπει να σπάσει αυτός ο κύκλος. Να αντιστραφεί το ερώτημα. Ν' ανοίξουμε το βαρέλι της ολότητας. Να μην ξεκινάμε από την ιστορία ως ερμηνευτική αρχή, αλλά ως αυτό που πρέπει να εξηγηθεί»¹².

Στη συγκεκριμένη περίπτωση της ανάδυσης του ελληνικού καπιταλισμού, όπως και γενικότερα βέβαια, πρέπει να απορρίψουμε την άποψη που αναζητά σε προηγούμενες βαθμίδες εξέλιξης του κοινωνικού Είναι το σπόρο για τις ανώτερες βαθμίδες. Ο Λούκατς στο ημιτελές έργο του *Περί της Οντολογίας του Κοινωνικού Είναι* αντιμετωπίζει κριτικά τη θέση του Χέγκελ, ο οποίος «ενώ απορρίπτει πράγματι, στην περίπτωση των έμβιων όντων, τη μηχανική αντίληψη ότι η μετέπειτα ανεπτυγμένη μορφή ενός φυτού είναι ήδη πραγματικά παρούσα στον σπόρο, ωστόσο βρίσκει εδώ ένα πυρήνα αλήθειας, με το νόημα "ότι η έννοια, κατά τη διαδικασία εξέλιξής της, παραμένει στον ίδιο τον εαυτό της και ότι μέσω αυτής της διαδικασίας τίποτα νέο δεν τίθεται ως προς το περιεχόμενο παρά μόνο προκαλείται μια αλλαγή της μορφής" [...] Γιατί είναι προφανές ότι ακριβώς η εξέλιξη ανακινεί συνεχώς νέα, από ποιοτική άποψη, προβλήματα και προκαλεί νέες αντιθέσεις και αντιφάσεις στην πραγματικότητα, άγνωστες σε χαμηλότερη βαθμίδα και μάλιστα τέτοιες, που δεν μπορεί κανείς να τις θεωρεί ως απλή αλλαγή μορφής»¹³. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Ούγγρο φιλόσοφο, στην ανώτερη βαθμίδα εξέλιξης μπορεί να συναντήσει και να παρατηρήσει κανείς όλα τα στοιχεία της εξέλιξης της προηγούμενης βαθμίδας.

12. Ντανιέλ Μπενσαϊντ, *Ο Μαρξ της Εποχής μας*, μτφ. Γ. Καυκιάς, Αθήνα, Τόπος, 2013, σ. 45.

13. Γ. Λούκατς, *Περί της Οντολογίας του Κοινωνικού Είναι. Ψευδής και Αληθινή Οντολογία του Χέγκελ*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Δ. Τζωρτζόπουλος, Αθήνα, Ηριδανός, 2015, σελ. 195, 196.

1.3. Διαλεκτική ολότητα και αντιφάσεις

Το πρόβλημα της μη αντιστοίχισης της ιστορικής με τη λογική ακολουθία του προτοσές εξέλιξης δεν περικλείει όλο το βάθος των δυσκολιών που εμφανίζονται στην έρευνα ενός αντικειμένου και στην έκθεση των αποτελεσμάτων αυτής της έρευνας. Στη σχετική βιβλιογραφία εντοπίζονται προβλήματα που σχετίζονται με ζητήματα όπως ο διαχωρισμός ή μη του τρόπου της έρευνας από τον τρόπο έκθεσης των αποτελεσμάτων της –πράγμα που σε κάποιες εργασίες είναι ουσιώδες, ενώ σε άλλες όχι– μέχρι το κρίσιμο δίλημμα που αντιμετώπισε ο Μαρξ και πριν απ’ αυτόν, με πολύ διαφορετικό τρόπο, ο Χέγκελ και συνοψίζεται στο ερώτημα: Ποια είναι η διαλεκτική του συγκεκριμένου και του αφηρημένου στην έρευνα και στη μελέτη των αντικειμένων και των συστημάτων αλληλεπίδρασης. Είναι αυτονόητο ότι σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ιδιαιτερότητα και η σχετική ιδιοτυπία του αντικειμένου.

Το όλο θέμα τίθεται αρχικά από το Μαρξ στις επεξεργασίες του σχετικά με την *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Η προβληματική του σχετικά με το ζήτημα αυτό αναπτύσσεται ταυτόχρονα με τις οικονομικές, ιστορικές και τις απαραίτητες επιστημονικοτεχνικές του μελέτες, καθώς σε όλα αυτά εμβαθύνει στη διάρκεια μιας εικοσιπενταετούς σκληρής εργασίας, στην οποία μελετά ξανά και ξανά τη χειγκελιανή διαλεκτική, μέχρι να πάρει αυτό που θέλει. Το Γενάρη του 1858 γράφει στον Ένγκελς: «Βρίσκω ωραίες εξελίξεις. Για παράδειγμα, ανάρησα όλη τη μέχρι σήμερα θεωρία του κέρδους. Στη μέθοδο επεξεργασίας με βοήθησε πολύ το ότι, ολότελα τυχαία [...] ξεφύλλισα πάλι τη “Λογική” του Χέγκελ»¹⁴.

Η σχέση του Μαρξ με το Χέγκελ δεν είναι μόνο πολύ παλιά, αλλά και πολύ βαθιά. Στον Επίλογο της δεύτερης έκδοσης του 1ου Τόμου του *Κεφαλαίου* γράφει: «Τη μυστικιστική πλευρά της χειγκελιανής διαλεκτικής την έχω κριτικάρει πριν 30 σχεδόν χρόνια, τον καιρό που ήταν ακόμα της μόδας. Μα ίσα-ίσα τον καιρό που επεξεργαζόμουν τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* άρεζε στους σκυθρωπούς, τους φαντασμένους και μέτριους επιγόνους που σήμερα δίνουν τον τόνο στη μορφωμένη Γερμα-

14. Κ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές της Κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, μτφ. Δ. Διβάρης, Στοχαστής, Τόμος Α', Πρόλογος του μεταφραστή, σμ. 19, σ. 31.

νία, να μεταχειρίζονται το Χέγκελ [...] σαν “ψόφιο σκυλί”. Γι’ αυτό αναγνώρισα ανοιχτά τον εαυτό μου μαθητή εκείνου του μεγάλου στοχαστή και στο κεφάλαιο για τη θεωρία της αξίας ερωτοτρόπησα μάλιστα πού και πού με τον τρόπο έκφρασης που τον χαρακτηρίζει. Ο μυστικισμός που παθαίνει η διαλεκτική στα χέρια του Χέγκελ με κανέναν τρόπο δεν αναιρεί το γεγονός ότι πρώτος αυτός έχει εκθέσει τις γενικές της μορφές κίνησης με τρόπο καθολικό και συνειδητό»¹⁵.

Ο Λένιν, που κι αυτός, λίγο πριν τον πρώτο μεγάλο ιμπεριαλιστικό πόλεμο, «ξεφυλλίζει» ξανά τη Λογική του Χέγκελ, συμπεραίνει: «...όσοι πιστεύουν πως μπορούν να πάνε κατευθείαν στον Μαρξ χωρίς τη βοήθεια του Χέγκελ δεν έχουν καταλάβει τίποτα απ’ αυτόν».

Οι σκέψεις και τα συμπεράσματα από τις μελέτες του Μαρξ εκτίθενται πολύ αναλυτικά στην Εισαγωγή του στα *Grundrisen*, ενώ στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου* η προβληματική της μεθόδου δεν είναι διακριτή από μια πρώτη ματιά. Είναι γνωστό ότι η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* είναι αυτή της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, σε αντίθεση με τη μέθοδο της πολιτικής οικονομίας και των οικονομολόγων της εποχής να ξεκινούν από το πραγματικό και συγκεκριμένο. «Το σωστό φαίνεται πως είναι ν’ αρχίζει κανείς με το πραγματικό και συγκεκριμένο, με την πραγματική προϋπόθεση [...] Ωστόσο, μια πιο προσεκτική εξέταση δείχνει πως αυτό είναι λάθος»¹⁶.

Ο Μαρξ αρχίζει τη συγγραφή του 1ου Τόμου του *Κεφαλαίου* με την ανάλυση του εμπορεύματος. Ποιου εμπορεύματος όμως; Του εμπορεύματος ως αφαίρεσης, «μακριά από τους θορύβους της αγοράς». Το εμπόρευμα είναι το κύτταρο της καπιταλιστικής κοινωνίας, είναι η αφηρημένη αρχή. Από εκεί αρχίζει το ταξίδι, η άνοδος προς το συγκεκριμένο.

Ας δούμε συνοπτικά κάποιες βασικές πλευρές της μαρξικής μεθόδου στο ζήτημα αυτό, όπως τις συναντάμε στο *Κεφάλαιο*, αλλά και κάποια προβλήματα που έχουμε να επιλύσουμε σχετικά με την περίπτωση της ανάδυσης και επικράτησης του ελληνικού καπιταλισμού. Μέσω του εμπορεύματος, που αποτελεί τη στοιχειώδη κυτταρική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τίθεται κάτω από το ερευνητικό μικροσκόπιο του Μαρξ η θεμελιώδης κατηγορία της αξίας. Η αξία, ως τέτοια, είχε τεθεί από τους κλασικούς της

15. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1ος, σ. 35.

16. Κ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές της Κριτικής της πολιτικής οικονομίας, Εισαγωγή*, σ. 66.

πολιτικής οικονομίας, τον Άνταμ Σμιθ και τον Ντέιβιντ Ρικάρντο. Ο Ρικάρντο, ιδιαίτερα, τη μελέτησε πιο λεπτομερειακά, έχοντας υπόψη του και το σχετικό έργο του Σμιθ. Τα συμπεράσματα του Ρικάρντο συνοψίζονται στην εργασιακή θεωρία της αξίας, που βασίζεται στον προσδιορισμό της αξίας από την ποσότητα του χρόνου της εργασίας η οποία περικλείεται στο εμπόρευμα. Και ο ίδιος, αλλά περισσότερο οι επίγονοί του παρατηρούν την ύπαρξη σημαντικών αντιφάσεων ανάμεσα στο περιεχόμενο του συγκεκριμένου γενικού νόμου και σε νόμους που εκδηλώνονται με αδιαμφισβήτητο τρόπο στην κεφαλαιακή λειτουργία. Για παράδειγμα, είναι γνωστό και γενικά αποδεκτό ήδη την εποχή εκείνη ότι, με βάση το νόμο του μέσου ποσοστού κέρδους, το μέγεθος του κέρδους εξαρτάται από το συνολικό κεφάλαιο και όχι από τις αναλογίες μεταβλητού και σταθερού κεφαλαίου ή, σύμφωνα με τους προηγούμενους καθορισμούς των κλασικών, από πάγιο και κυκλοφορούν κεφάλαιο. Αυτό το τελευταίο έρχεται σε καταφανή αντίθεση με το νόμο της αξίας του Ρικάρντο, σύμφωνα με τον οποίο η αξία και συνεπώς και το κέρδος προέρχονται αποκλειστικά από τη ζωντανή εργασία, δηλαδή από το μεταβλητό κεφάλαιο, και όχι από τη νεκρή –και παγιωμένη στο σταθερό κεφάλαιο– εργασία, η οποία απλώς μεταφέρεται στο εμπόρευμα. Επίσης, με βάση τα δεδομένα της θεωρίας του, ήταν αδύνατο να εξηγήσει την παραγωγή της υπεραξίας, το σχηματισμό και την ύπαρξη του κέρδους. Η κλωστή από την εργασιακή θεωρία της αξίας μέχρι και την παραγωγή του κέρδους, καθώς και τους εμπειρικούς νόμους κίνησής του, ήταν κομμένη, καθώς το όλο σχήμα διακοπτόταν από λογικές αντιφάσεις. Αυτές οι αντιφάσεις ήταν κάτι το ανεπίτρεπτο για το Ρικάρντο και τους επιγόνους του.

Εδώ χρειάζεται να σημειώσουμε ότι η βασική Λογική Κατηγορία της αντίφασης δεν υπήρχε ως νοητικό εργαλείο στο Ρικάρντο και στους οικονομολόγους της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Κατ' αυτούς, υπήρχε μόνο η αντίφαση της τυπικής λογικής, έτσι οτιδήποτε έρχονταν σε αντίφαση με τα εμπειρικά δεδομένα έπρεπε ή να διορθωθεί ή να απορριφθεί.

Οι Λογικές Αντιφάσεις στη θεωρία, που αντανακλούν αντιφάσεις της κίνησης της πραγματικότητας, είναι ακατανόητες γενικά έξω από τη σκοπιά της διαλεκτικής λογικής και δημιουργούν μύρια όσα προβλήματα στους ερευνητές που δεν είναι εξοικειωμένοι με τη συγκεκριμένη μέθοδο ή την απορρίπτουν συνειδητά. Οι αντιφά-

σεις που πολλές φορές αναπόφευκτα προκύπτουν ανάμεσα σε ένα γενικό-καθολικό νόμο και στις εμπειρικές μορφές υλοποίησής του είναι ένα γεγονός το οποίο αυτόν που σκέφτεται με βάση τις αρχές της μορφικής (τυπικής) λογικής θα τον οδηγήσει στην αρχή του αμοιβαίου αποκλεισμού, δηλαδή στο να απορρίψει το νόμο ή να προσπαθήσει με διάφορα τεχνάσματα να προσαρμόσει τα εμπειρικά δεδομένα σ' αυτόν, αν καταρχήν συμφωνεί με το νόμο. Το σωστό θα ήταν να ανιχνεύσει περισσότερο το υπό εξέταση αντικείμενο και να προχωρήσει στη συγκεκριμένη του ανάλυση σχετικά με τον χαρακτήρα των αντιφάσεων. Για παράδειγμα, αρκετοί ιστορικοί της περιόδου που θα μελετήσουμε παρατηρούν το εμπειρικό γεγονός της αύξησης, στην περίοδο αυτή (1920-1940), του αριθμού των μικροεπιχειρήσεων, αν όχι σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, τουλάχιστον όμως σε μεγάλα χρονικά διαστήματα. Αυτό παρουσιάζεται ως αντίφαση ανάμεσα στη μαρξική ανάλυση της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, στο νόμο του ανταγωνισμού των κεφαλαίων και στην εμπειρική πραγματικότητα.

Καταρχάς, εδώ πρέπει να ξεχωρίσουμε την περίπτωση των Λογικών Αντιφάσεων για τις οποίες μιλήσαμε προηγουμένως από τις ψευδοαντιφάσεις, που είτε δεν έχουν καμία πραγματική βάση είτε αντιβαίνουν στους κοινούς κανόνες του νου. Στην προκειμένη περίπτωση, ανεξάρτητα από την ακρίβεια των στοιχείων που παρουσιάζονται από τους συγκεκριμένους ερευνητές, η ισχύς των νόμων που αναφέρθηκαν προηγουμένως και έχουν επιβεβαιωθεί από την πραγματικότητα μέχρι και σήμερα δεν έχει σχέση με την αύξηση ή μείωση του αριθμού των μικροεπιχειρήσεων. Θα λέγαμε ότι ο συγκεκριμένος νόμος της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου είναι αδιάφορος προς αυτό το προτσές της αύξησης ή όχι του αριθμού των μικροεπιχειρήσεων. Πρόκειται για δύο διαφορετικά προτσές αδιάφορα μεταξύ τους, μια διαδικασία γέννησης και θανάτου του μικρού κεφαλαίου, και όχι μόνον αυτού.

Το ζήτημα των μικροεπιχειρήσεων και των μικρών κεφαλαίων γενικότερα βρέθηκε στο επίκεντρο της πολεμικής ανάμεσα στη Λούξεμπουργκ και στον Μπέρνσταϊν στις αρχές του 20ού αιώνα. Η «*ακλόνητη φάλαγγα*» των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων ήταν ένα επιχείρημα, ανάμεσα και σε άλλα, το οποίο σύμφωνα με τον δεύτερο αποτελούσε απόδειξη της χρεοκοπίας της μαρξικής θεωρίας για το νόμο της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Αν

και η απάντηση της Γερμανίδας κομμουνίστριας στο βιβλίο της *Κοινωνική Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση* είναι καταιγιαστική, θα γυρίσουμε στον πρωταίτιο αυτής της διαμάχης, η οποία δεν έχει τελειώσει ούτε σήμερα. Σύμφωνα με το Μαρξ, λοιπόν, και ακριβώς αντίθετα από ό,τι ισχυρίζονται οι διάφοροι κατά καιρούς ερμηνευτές του, η παρουσία του μικρού κεφαλαίου συνοδεύει αναπόσπαστα την εξέλιξη του καπιταλισμού και μάλιστα αποτελούσε πάντα τον εξερευνητή νέων παραγωγικών κλάδων, πολλοί από τους οποίους μελλοντικά προμήνυαν υψηλά ποσοστά κέρδους, αποκαλούσε μάλιστα αυτές τις «νέες καταβολάδες» «ζωογόνο πυρ της παραγωγής», καθώς χωρίς αυτές η παραγωγή «θα αποκοιμούνταν». Η Λούξεμπουργκ παρατηρεί ότι αυτά τα στρώματα βρίσκονται υπό την πίεση δύο αντίθετων τάσεων (εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε την ύπαρξη των αντιφάσεων): «Η τάση που πιέζει προς τα κάτω είναι σ' αυτή την περίπτωση η διαρκής άνοδος της κλίμακας της παραγωγής, η οποία ξεπερνά περιοδικά την παραγωγική ισχύ των μεσαίων κεφαλαίων και έτσι τα εκσφενδονίζει συνεχώς από τον ανταγωνισμό. Η ανυψωτική τάση είναι η περιοδική μείωση της αξίας του υπάρχοντος κεφαλαίου, που κατεβάζει συνεχώς για ένα διάστημα την κλίμακα της παραγωγής – σύμφωνα με την αξία του αναγκαίου ελάχιστου κεφαλαίου– καθώς και η εισχώρηση της παραγωγής σε νέες σφαίρες». Η Λούξεμπουργκ προσομοιάζει την ανωτέρω διαδικασία σαν «ένα περιοδικό θέρισμα των μικρών κεφαλαίων, τα οποία όλο και ξαναφυτρώνουν γρήγορα, για να θεριστούν και πάλι από το δρεπάνι της μεγάλης βιομηχανίας»¹⁷.

Αυτό το τελευταίο επιβεβαιώνεται και σήμερα με την αύξηση των επιχειρήσεων «σταρτ-απ» (start-up companies), των λεγόμενων νεοφυών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στους κλάδους των νέων τεχνολογιών. Σ' αυτές τις επιχειρήσεις, με νέα μορφή φυσικά, ακολουθείται η διαδικασία και η οδός που περιγράφεται πιο πάνω.

Την εμφάνιση αυτού του φαινομένου στην Ελλάδα κατά την περίοδο της ανάδυσης και της επικράτησης του καπιταλισμού, τις ιδιαίτερες μορφές του, τις ιδιοτυπίες του καθώς και την παραπέρα εξέλιξη και πορεία των αντιφάσεων σ' ένα ανώτερο επίπεδο θα εξετάσουμε, στη βάση μιας αναλυτικής και κατά το δυνατόν διεξοδικής μελέτης και των εμπειρικών δεδομένων, στα σχετικά κεφάλαια. Κλείνοντας τώρα αυτή την παρέκβαση, θέλουμε να σημειώσουμε ότι

17. Ρόζα Λούξεμπουργκ, *Κοινωνική Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, μτφ. Δ. Μαράκας – Δ. Διβάρης, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988, σ. 81.

η εκτεταμένη παρουσία του μικρού κεφαλαίου στον μόλις ανερχόμενο ελληνικό καπιταλισμό και οι αντιφάσεις που αυτός περικλείει μαζί με τον τρόπο εξέτασής του από αρκετούς συγγραφείς δίνουν το παράδειγμα μιας τελείως αφηρημένης και πρόχειρης εξέτασης ενός φαινομένου προκειμένου να «τραβηχτούν από τα μαλλιά» κάποια προϋπάρχοντα συμπεράσματα και οι σχετικές απόψεις.

Ο Μαρξ δεν επιχειρήσει να απορρίψει τις αντιφάσεις. Γνώριζε καλά ότι η Λογική Αντίφαση στη διαλεκτική είναι η βάση της αυτοανάπτυξης του αντικειμένου. Η αντίφαση, καταρχάς, βρίσκεται μέσα στον ίδιο τον εργασιακό ορισμό της αξίας και εντοπίζεται ανάμεσα στο κοινωνικό περιεχόμενο της εργασίας που παράγει και προσδιορίζει την αξία και στην ατομική ιδιοποίηση των αποτελεσμάτων της. Επομένως, ο εργασιακός ορισμός της αξίας είναι ιστορικά καθορισμένος από αυτήν την αντίφαση και δεν μπορεί, φυσικά, να απαλειφθεί. Στην εξέλιξη των διαφόρων μορφών της αξίας αποτελεί κινητήρια δύναμη για τη σκέψη και το ξεπέρασμα των κατώτερων μορφών, από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, και το πέρασμα σε ανώτερες μορφές. Αυτό είναι απόλυτα ρεαλιστικό, καθώς η κίνηση αυτή αντανακλά αντιφάσεις της ιστορικά καθορισμένης κοινωνικής πραγματικότητας. Το πέρασμα της κίνησης σε ανώτερες μορφές πιο συγκεκριμένες και περισσότερο πλούσιες σε περιεχόμενο προσεγγίζει συνεχώς την εμπειρική πραγματικότητα και εν προκειμένω την κεφαλαιακή κίνηση.

Ο αναγνώστης του *Κεφαλαίου*, ακόμα και ο λιγότερο εξοικειωμένος, μπορεί να παρατηρήσει το σταδιακό πέρασμα από τις αφηρημένες και στριφνές αναλύσεις του 1ου Βιβλίου, ιδιαίτερα των πρώτων κεφαλαίων, όπου εκτίθεται η έννοια της αξίας, στις πιο συγκεκριμένες και πιο εμπειρικές της συνέχειας. Η διαλεκτική αυτή της επίλυσης των αντιφάσεων και της μεταφοράς τους σε ένα ανώτερο στάδιο δεν αποτελεί ένα προτοσές αδιάκοπης συνέχειας, καθώς αυτό συντελείται εντός της ολότητας των προσδιορισμών και των κατηγοριακών εσωτερικών ζευγών, όπως ποσότητα-ποιότητα, ουσία-φαινόμενο, αναγκαιότητα-συμπτωματικότητα και άλλα. Το αποτέλεσμα του προτοσές είναι η ύπαρξη ποιοτικών αλλαγών και διακλαδώσεων στην εξέλιξη, που συνιστούν ένα διαφορετικό από πριν αντικείμενο.

Είναι, βέβαια, αδύνατο εδώ να εκθέσουμε με λεπτομερειακό τρόπο τις διάφορες πλευρές αυτής της κίνησης και της λειτουργίας

της αντίφασης, καθώς θα ξεφεύγαμε από τους σκοπούς αυτής της εργασίας. Ωστόσο, για την καλύτερη κατανόηση του πράγματος, ας δούμε με ποιο τρόπο ο Μαρξ αντιμετωπίζει την αντίφαση ανάμεσα στο νόμο της αξίας και στη γένεση και παραγωγή της υπεραξίας. Με βάση το νόμο της αξίας και την απλή εμπορευματική ανταλλαγή, δεν είναι δυνατό να παραχθεί περίσσεια αξία, υπεραξία και κατά συνέπεια κέρδος, αφού ανταλλάσσονται ίσης αξίας εμπορεύματα. Ακόμα και η μεσολάβηση του χρήματος, που είναι ένα εμπόρευμα κι αυτό, αλλά δε δημιουργεί αξία, δεν μπορεί να λύσει αυτή την προφανή αντίφαση. Τι χρειάζεται λοιπόν; Χρειάζεται η παρουσία ενός ιδιότυπου εμπορεύματος που να κατέχει την ιδιότητα μιας ξεχωριστής αξίας χρήσης, αυτής που μπορεί να παραγάγει αξία. Αυτό το εμπόρευμα είναι η εργασιακή δύναμη, που μπαίνοντας στην εμπορευματική κυκλοφορία θα λύσει την αντίφαση, μεταφέροντάς την σε ένα διαλεκτικά ανώτερο επίπεδο. Το εμπόρευμα αυτό το διαθέτει μόνο ο εργάτης. Ναι, αλλά αν εργάτες υπήρχαν ανέκαθεν, καθ' όλη τη μακρόχρονη ύπαρξη της εμπορευματικής παραγωγής, γιατί τότε δεν παραγόταν υπεραξία και, ως εκ τούτου, δεν εμφανιζόταν ο καπιταλισμός, αφού η υπεραξία αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για την ανάδυση και επικράτησή του;

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε τα εξής: Πράγματι, η αναπτυσσόμενη εμπορευματική κυκλοφορία (η αγορά) και η εργασιακή δύναμη αποτελούν τις απαραίτητες συνθήκες της παραγωγής και ύπαρξης της υπεραξίας. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι είναι αρκετό το μηχανικό άθροισμα αυτών των δύο συνθηκών για την παραγωγή της υπεραξίας. Η εργασιακή δύναμη, που είναι αρχέγονο χαρακτηριστικό του εργάτη, δεν παραμένει ίδια αιωνίως σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Στην περίπτωσή μας, πάντως, πρέπει να πάρει τα χαρακτηριστικά του εμπορεύματος, άρα μιλάμε για το εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη». Φυσικά, αυτό απαιτεί μια σχετικά αναπτυσσόμενη εμπορευματοχρηματική κυκλοφορία. Επίσης, το εμπόρευμα αυτό είναι ανάγκη να βρίσκεται σε αφθονία, δηλαδή να υπάρχει ο περίφημος, κατά Μαρξ, εφεδρικός στρατός εργασίας. Αυτή η στρατιά δεν είναι, όπως πολλοί νομίζουν, μόνο αποτέλεσμα του καπιταλισμού, αλλά είναι και αναγκαία προϋπόθεση της ύπαρξής του. Τέλος, να σημειώσουμε ότι η γένεση της υπεραξίας δημιουργεί μια εντελώς νέα οικονομική πραγματικότητα, η οποία υπακούει στους δικούς της εμμενείς νόμους, οι οποίοι διαφέρουν από πριν, τα χαρακτηριστικά

της είναι διαφορετικά. Πρόκειται, ουσιαστικά, για τις διαφορές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από την ποικιλία των προκαπιταλιστικών μορφών.

Η Ελλάδα των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και οι ιδιοτυπίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αποτελούν ένα καλό παράδειγμα εφαρμογής των όσων αναφέρθηκαν παραπάνω. Αν και η χώρα βρίσκεται σε ένα σχετικά αναπτυγμένο στάδιο εμπορευματοκρατικής κυκλοφορίας και φαίνεται να προσπαθεί να αποτινάξει τα δεσμά των προκαπιταλιστικών μορφών παραγωγής, ωστόσο παραμένει καθηλωμένη σε μια μεταβατική περίοδο για αρκετές δεκαετίες, από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 και μετά. Ενώ προς στιγμή δείχνει ότι συμβαίνουν μια πρώτη βιομηχανική ανάπτυξη, δημιουργία πιστωτικών ιδρυμάτων, αύξηση των εμπορικών συναλλαγών και άλλα, όλα αυτά κρατάνε πολύ λίγο. Μέσα σε πολύ λίγα χρόνια αποδείχνεται ότι η βιομηχανική ανάπτυξη ήταν κούφια, τελείως προσωρινή, εποχιακή, προσαρμοσμένη στις ανάγκες του εμπορίου και μόνο, ενώ η ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος αποδείχνεται ελάχιστη και πρωθύστερη σε μια χώρα όπου η κεφαλαιακή κίνηση είναι ανύπαρκτη και οι πιστώσεις έχουν ως μόνο προορισμό το δανεισμό του κράτους από τους πλούσιους παρόικους, ένα τοκογλυφικό ουσιαστικά σύστημα που είχαν μάθει καλά στην Πόλη ως δανειστές του Σουλτάνου.

Αυτό το οικονομικό περιβάλλον είναι ανίκανο να παραγάγει υπεραξία, η εμπορευματική αγορά και η χρηματική κυκλοφορία από μόνες τους δεν αρκούν. Λείπει η εργασιακή δύναμη. Εργάτες γενικά υπάρχουν, αν και όχι σε αφθονία, καθώς η αγροτική μικροϊδιοκτησία περιορίζει το χρόνο διάθεσης της εργασιακής τους δύναμης σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και σε τιμές σχετικά υψηλές, ενώ όσοι ήταν «ελεύθεροι» εργάτες με την πλήρη έννοια του όρου, απαλλαγμένοι δηλαδή από ιδιοκτησία, προτιμούσαν τη μετανάστευση στην Αμερική, που την περίοδο εκείνη κορυφώνεται. Εργάτες, επομένως, γενικά υπάρχουν, με τους όρους που περιγράψαμε πιο πριν, όμως η εργασιακή τους δύναμη δεν έχει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής μορφής του εμπορεύματος, του ιστορικά καθορισμένου και απαραίτητου για τη λειτουργία του καπιταλιστικού μεταβολισμού της κοινωνίας. Οι σποραδικές παρουσίες εργατών, δεσμευμένες μέσα στα όρια που τους καθορίζει η αγροτική ιδιοκτησία, δεν μπορούν να δημιουργήσουν σε αφθονία και επάρκεια το εμπόρευμα εργα-

σιακή δύναμη υπό τους όρους που απαιτεί το κεφάλαιο (εφεδρικός στρατός εργασίας και άλλα).

Εδώ, όπως αρκετές φορές στο παρελθόν, τη λύση θα δώσει η παρέμβαση ενός εξωτερικού παράγοντα: η απαλλοτρίωση των πληθυσμιακών μαζών που ζούσαν έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους κατά τον πόλεμο στη Μικρά Ασία το 1922, η ήττα του ελληνικού στρατού και η έλευση εκατοντάδων χιλιάδων ανέστιων προσφύγων στη νέα Ελλάδα. Αυτή η μεγάλη μάζα απολύτως «ελευθέρων εργατών», χωρίς καμία ιδιοκτησία, όπως θα δούμε στα παρακάτω κεφάλαια, γρήγορα μεταμορφώνεται σε *εμπόρευμα* «εργασιακή δύναμη», που συμπληρώνει καθοριστικά την αγορά. Θα δούμε, επίσης, ότι η εξέλιξη αυτή έχει ως αποτέλεσμα μια εκρηκτική ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής τα αμέσως επόμενα χρόνια, που αξιοποιεί το διαθέσιμο εμπόρευμα της εργασιακής δύναμης, την παραγωγή μαζών υπεραξίας και την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.